

“נישט פון אונזערע” (“לא משלנו”): אפליה עדתית בחברה החרדית וייצוגן של קבוצות אוכלוסייה מוחלשות מקרבה

אביעד הכהן

“פרשת עמנואל” חשפה את אחד העצבים הרגישים ביותר של החברה החרדית: האפליה העדתית במוסדות החינוך החרדיים. למרות שתופעה זו ידועה מזה שנים רבות, הן בתוך המגזר החרדי והן חוצה לו, לא נעשה עד היום הרבה למיגורה. המאמר בוחן את החסמים שניצבים בפני המבקש לייצג את האינטרסים של בני החברה החרדית תוך עשיית שימוש בכלים משפטיים, ומבקש לעמוד על שורשיה. בין השאר, מצביע המאמר על גורמים אובייקטיביים שמקשים על הייצוג כגון: היעדר נגישות לעורכי-דין; הקושי בהשגת מידע אמין שנחוץ לניהול ההליך המשפטי; וחוסר מודעות לזכויות ולאפשרות מימושן. לצד זה מצביע המאמר על גורמים סובייקטיביים המקשים על ייצוג בני המגזר החרדי וביניהם רתיעה עקרונית מפנייה למערכת משפט אזרחית-חילונית שמקורה אידיאולוגי, ושמטבטאת בחוסר רצון לפנות לאפיק שיפוטי שאינו מתנהל לפי דין-תורה; בבדלנות וקיטוב; וביחסי כוחות בלתי שווים בין הנפגע לבין הפוגע בזכויותיו. כמו כן, בוחן המאמר את החסמים שמציבים גורמים שלישיים בפני מימוש הזכויות של בני המגזר החרדי, כגון איומים והדרה חברתית. המאמר בוחן את תפקידם של בתי-משפט ופרקליטים בקידום מימושו של זכויות יסוד בקרב החברה החרדית, ומציע דרך להפגת המתחים ופיתוח השימוש בכלים משפטיים לקידום מימושו של זכויות אלו.

1. אקדמות מילין

יואב ללום היה בן שבע כשנתקל לראשונה באפליה במוסדות “החינוך העצמאי”. אביו, בעל אחד המוסכים הגדולים בעיר, “התחזק” רוחנית, והחליט לשנות את אורח חייה של המשפחה כולה. הוא הוציא את יואב מהגן הממלכתי שבו למד וביקש להעבירו למוסד של החינוך העצמאי. מכיוון שבכרמיאל לא היה באותם ימים מוסד כזה, נשלח הילד ללמוד במקום מרוחק. משראה אבי המשפחה כי לא יוכל לחנך את ילדיו בסביבה חילונית למהדרין לאורך זמן, עקרה המשפחה לירושלים כדי לשנות אווירה, להגדיל תורה ולהאדירה.

המפגש עם מנהל ה”תלמוד תורה” הירושלמי היה טראומטי. בתמימותם הרבה, סברו יואב ואביו כי יתקבלו בזרועות פתוחות. ככלות הכל, לא בכל יום מוכן אדם להקריב את פרנסתו ואת

חיינו הנוחים, כלכלית וחברתית, למען קיום תורה ומצוות במלואם. לא כך חשב מנהל ה"תלמוד תורה". גם מזרחי, גם יוצא עיירת פיתוח פריפריאלית וגם חוזר בתשובה? ליואב לא היה סיכוי. "נכון", אמר לו המנהל, "יש עדיין מקום בכיתות. אבל אתם 'שחורים' ולכם יש מוסדות משלכם. לא בבית-ספרנו." האב יצא מחדר המנהל רועד כולו. דמעות חנקו את גרונו.

בדרכם חזרה הביתה פגשו השניים באישה חרדית שהביעה תמיהה למראה האיש הממרר בבכי לצד בנו הקטן. לאחר ששמעה כמה המדובר, הציעה את עזרתה וביקשה מהם להתלוות אליה בחזרה לבניין ה"תלמוד תורה". השניים חיכו על ספסל בחוץ. הצעקות הרמות שעלו מחדר המנהל נשמעו היטב גם שם. לאחר דין ודברים סוער התקבל יואב ל"תלמוד תורה". משם המשיך במסלול חרדי מקובל: ישיבה קטנה, ישיבה גבוהה, כולל אברכים. בשלב מסוים עשה תפנית בחייו, כיהן כראש לשכת הראשון לציון, התגייס לצבא, יצא לקורס קצינים וסיים לימודי משפטים. זמן רב חלף מאז, אך כאב העבר נותר צרוב עמוק בבשר החי. הייתה זו הפעם הראשונה שיואב, ילד בן שבע, ראה את אביו, ראש המשפחה, איש מוצק, תקיף וחזק, מזיל דמעות. גם ממרחק של למעלה מעשרים שנה ההשפלה והעלבון עדיין מורגשים. יואב מדבר עליהם כאילו קרו אך ביום האתמול. המחזה הכואב שב על עצמו כעבור עשרים שנה. יואב, בשלב זה אדם חרדי למהדרין מן המהדרין, ביקש לרשום את בתו לאחד מבתי-הספר של "בית יעקב" בירושלים, לאחר שסיימה את גן הילדים החרדי. חברותיה התקבלו; היא לא. למרות השינוי הרב שחל באורח חייו של יואב במשך עשרים השנה, נתון אחד לא השתנה: מוצאו הערתי. יואב ורעייתו הגיעו לראיון אצל המנהלת, אך זו דחתה את בקשתם. "הובהר לנו שכבר 'חקרו עלינו קודם', הוא מספר, 'ומכיוון שלטענתם רעייתי אינה מתלבשת בצניעות, בתי לא תוכל ללמוד במוסד היוקרתי. לרגע לא האמנו. רעייתי מתלבשת כחברותיה, על פי הנורמות המחמירות שמקובלות במגזר החרדי. הסברנו להם שבוודאי נפלה כאן טעות ואפשר לבוא ולבדוק, אך נענינו שלא בית-הספר החליט על הרחייה אלא 'ועדת קבלה' המורכבת משלושה אברכים – שזהותם והקריטריונים שהם פועלים לפיהם, נותרו, כמובן, עלומים ונסתרים מעין כל."

פניותיו של יואב לחברי מועצת-העיר מהמפלגות החרדיות, למבקרת העירייה, למבקר המדינה, להנהלת החינוך העצמאי ולמשרד החינוך לא נשאו פרי. מנהל האגף לחינוך חרדי בעירייה כתב ליואב שמנהלת בית-הספר יכולה לקבל או לסרב לקבל תלמידים לבית-הספר לפי שיקול דעתה הבלעדי. היא גם אינה מחויבת בהנמקה. יואב הבין שנותר לבד במערכה, כשלצדו בת שאין לה היכן ללמוד ורועיה שהוציאו עליה שם רע. לאחר שהגיש עתירה לבית-המשפט לעניינים מנהליים, ונפסק שיוכל לבחור באחת משתי מסגרות של החינוך העצמאי בכל רחבי העיר,¹ החליט יואב לרשום את בתו דווקא לבית-ספר אחר. "לא רציתי להיות צודק על חשבון הילדה. סברתי שאין זה ראוי שהיא תלמד במקום שבו אינה רצויה." כמה מחברי המועצה החרדים עודדו אותו, שלא לציטוט, לפעול בנחרצות נגד האפליה, לרבות באמצעות פנייה לבית-המשפט; אך הם לא היו מוכנים שהדברים יוחסו להם, ולו ברמז. "אנחנו מפחדים", הודו, "יש לנו עוד ילדים להשיא."

על מנת למנוע תופעות משפילות כגון אלה הקים יואב את עמותת "נוער כהלכה", המטפלת מדי שנה, ללא תמורה, בעשרות רבות של מקרי אפליה במגזר החרדי. בין השאר, טיפלה העמותה באפליה הבוטה של בנות מזרחיות ביישוב החרדי עמנואל בשומרון, שעמדה במקדו של בג"ץ עמנואל. אפליה זו כללה, בין השאר, חלוקת בית-ספר (שעד לאותה עת, ובמשך כ-18 שנה, פעל כיחידה אחת) לשני חלקים פיזיים, המופרדים בעיניהם באמצעות קירות גבס שחצו בין החלק ה"חסידי-אשכנזי" לחלק ה"מזרחי"; יצירת שני פתחים נפרדים ושונים לכל אחד מחלקי

בית-הספר; הפרדת חצר המשחקים בגדר שכוסתה בברד יוטה (למען לא תוכלנה בנות האגף האחד לצפות, חס וחלילה, בבנות האגף השני); חיוב הבנות המזרחיות להתפלל בהברה אשכנזית ולנהוג לפי מנהגי ההלכה האשכנזיים, לא רק בתחומי בית-הספר אלא גם בביתן; הנהגת תלבושת אחידה שונה; קביעת זמני הפסקה שונים, ועוד כהנה וכהנה.

בעקבות הגשת העתירה הוסרו המחיצות וקירות הגבס המכדיילים בין שני חלקי בתי-הספר, אך החלוקה לכיתות לפי מדד עדתי נותרה בעינה. ביום 6.8.2009 קיבל בג"ץ את העתירה והוציא צו מוחלט בעניינה. בפסק-דין ארוך ומנומק בן כ-40 עמודים ביססו השופטים את הזכות לחינוך ופסלו כל סממן של אפליה עדתית במערכת החינוך. השופט לוי התמקד בפסק-דינו בזכות לשוויון, שאינה נדחית גם מפני הזכות לחינוך מגזרי, ובחובת המדינה לאפשר שוויון הזדמנויות אמתי. השופט שב ופסל את תפיסת "נפרד אבל שווה", שבה ביקש להיאחז החינוך העצמאי, והורה למשרד החינוך לנקוט בכל האמצעים שעומדים לרשותו, לרבות שלילת רישיון והפסקת תקצוב, על מנת לבטל את האפליה הזועקת. השופט מלצר הסכים לתוצאה (יחד עם עמיתתו השופטת ארבל), והדגיש כי האפליה הפסולה יוצרת פגיעה בכבוד האדם, שמצדיקה את התערבות בית-המשפט.

פסק-הדין ניתן אמנם, אך גם כעבור מחצית השנה לא מומש. בתגובה לבקשה שהגישו העותרים לפי פקודת ביזיון בית-המשפט, מנעו הורי התלמידות ה"אשכנזיות" מבנותיהן להגיע לבית-הספר והקימו לעצמם בית-ספר "פיראטי" בדירות פרטיות. לעת הזו, גם התערבות בית-המשפט ודבריו החריפים בגנות ביזוי פסק-הדין לא הביאה להשבת התלמידות לבית-הספר. לאחר שכלו כל הקצין, השית בית-המשפט קנס כבד על מרכז החינוך העצמאי, שבית-הספר נמצא בבעלותו, ועל הורי התלמידות. משגם סנקציה זו לא צלחה, החליט בית-המשפט על מאסר הורי התלמידות עד שיקימו את פסק-הדין. במקום למלא אחר פסק-הדין, בחר הציבור החרדי לראות בהחלטה זו קריאת תיגר על אמונותיו ויצא למערכה ציבורית שכללה, בין השאר, הפגנות ענק בירושלים ובני-ברק וליוי האבות למאסר. האמהות לא התייצבו בבית הסוהר. כעבור שורה ארוכה של דיונים נוספים הושג הסדר מוסכם, שלפיו תחזורנה בנות המגמה ה"חסידית" ללמוד עם חברותיהן ה"מזרחיות" למשך שלושת ימי הלימוד האחרונים בשנת הלימודים תש"ע, וימים אלה יוקדשו ללימוד מקורות שעניינם "אהבת ישראל". במקביל, חתמו כל מורות בית-הספר על התחייבות לכבד את פסק-הדין, ובית-המשפט החליט כי ימשיך לעקוב אחר מילויו.

הפיכת האפליה המקומית, הנקודתית, בעמנואל לסכסוך כלל-ארצי (ובמידה מסוימת, כלל עולמי) בין הציבור החרדי למערכת המשפט, ולמעשה לסיטואציה של מעין-המרדה נגד שלטון החוק, משקפת את הקושי של הציבור החרדי לקבל עליו את מרות שלטון החוק ומוסדותיו. לעוצמת ההתנגדות יש השפעה ישירה על יכולתו של עותר, ולעתים גם בא כוחו, הנמנים עם ציבור זה להמשיך במאבקם, בצל איומים שעשויים להגיע עד כדי אלימות פיזית של ממש.²

הטיפול בתיק זה, שבו זכיתי לייצג את העותרים, דומה למקרים אחרים שבהם טיפלתי בייצוג אחת הקבוצות המוחלשות ביותר בחברה הישראלית: החברה החרדית.³ למרות תדמיתו כמגזר בעל חוסן וגיבוש פנימי, תדמית שמושפעת בעיקר מכוחו הפוליטי הגדול, סובלים רבים מבני מגזר זה מאפליה ומפגיעה חמורה בזכויותיהם. לא אחת חוסה פגיעה זו בצל מנהיגיה של הקהילה החרדית, שהדעת הייתה נותנת כי יהיו הראשונים שיתקוממו נגדה.⁴ יתר על כן: איום הקבע השורר בחברה החרדית כלפי כל מי שיוצא נגד הממסד בכלל, ונגד הממסד הרבני בפרט, הועצם שבעתים לנוכח הפנייה לבג"ץ, שנתפש בעיניהם כ"ערכאות של עכו"ם."⁵

אמנם, האפליה במגזר החרדי בכלל ובעמנואל בפרט אינה יתומה. היא בת למשפחה גדולה הרבה יותר של אפליה בתחום החינוך, לרוב על רקע עדתי וחברתי. כך למשל צפה בעת האחרונה פרשת אפלייתם לרעה של תלמידים בני העדה האתיופית שבת-ספר אליטיסטיים פרטיים בפתח תקווה, המוגדרים דתיים-תורניים, סירבו לקבלם.⁶ ראוי אפוא למקם את פרשת עמנואל על רקע רחב הרבה יותר, הן במקום והן בזמן. עם זאת, פרשה זו כוללת בייחודיותה לנוכח העובדה שהפגיעה בקבוצת הבנות שבשמה הוגשה העתירה לכג"ץ, משקפת לא פחות משמונה מעגלי אפליה ופגיעה שונים. אפליה עשויה להתרחש על רקע מאפיינים כמו מוצא עדתי,⁷ רקע שונה (למשל כלפי חוזרים בתשובה), דת, מגדר,⁸ גיל, מקום יישוב, ומעמד סוציו-אקונומי. במקרה זה התלכדו כל המאפיינים ונשתלבו זה בזה: גיבורות המקרה היו ילדות חרדיות, ממוצא מזרחי, רבות מהן בנות למשפחות של חוזרים-בתשובה, המהווים מיעוט בקרב חברת הרוב החרדית.⁹ הן התגוררו בעמנואל, יישוב פריפריה בשומרון (שהנו חריג כשלעצמו, בהיותו יישוב חרדי הנמצא בלב סביבה גיאוגראפית שרוב אוכלוסייתה היהודית מורכבת מדתיים ציוניים), ורובן ככולן השתייכו למעמד סוציו-אקונומי נמוך ביותר.

במהלך הייצוג בתיק זה, כמו בתיקים אחרים הקשורים למגזר החרדי, נתקלתי בתופעות מרתקות מתחום עריכת-הדין החברתית, שחלקן משותפות למגזרים אחרים אך חלקן ייחודיות למגזר זה.¹⁰ במאמר זה אבקש להדגים שאלות שונות שעולות בייצוג "חברתי" של תת-קבוצות מהמגזר החרדי, הן בתחום המשפט החוקתי ותורת זכויות-האדם והן בשדות משפט אחרים. אבקש לתאר את החסמים הקיימים בדרך לדין בבית-המשפט ובמהלכו, לנתח את הקשיים – האובייקטיביים והסובייקטיביים – שניצבים לפתחו של עורך-הדין החברתי המבקש לייצג תת-קבוצות מקרב חברה זו, להציג את הבעיות והאתגרים המיוחדים שייצוגן מציב ולהציע פתרון אפשרי להתמודדות עמם.¹¹

על אף שנקודת המוצא לדיוננו היא פרשת עמנואל, שנושאה המרכזי הוא סוגיית האפליה וההדרה שקיימות במגזר החרדי, יש בבחינתה של פרשה זו ללמד לא רק על עצמה כי אם על מכלול שלם של סוגיות שעניינן ייצוג חרדים בפני מערכת המשפט. לנוכח האתגר, הקשיים והמכשולים הרבים הכרוכים בייצוג המשפט מסוג זה, קשיים שיפורטו להלן בהרחבה, אציע לנסות ולהפחית מעט את הניכור שקיים בין המגזר החרדי למערכת המשפט על-ידי מספר פעולות מקבילות. בין השאר, אציע להכשיר משפטים ואנשי ארגוני זכויות-אדם שיפעלו בתוככי האוכלוסייה החרדית, יעמידו את חברה על זכויותיהם וישמשו להם פה בבית-המשפט.

2. האתגר החברתי בייצוג חרדים

מעבר לתועלת הספציפית שיש ככלל בייצוג אוכלוסיות מוחלשות ובסיוע להן לממש את זכויותיהן במסגרת משפטית, דומה שכאשר מדובר בייצוגם של בני האוכלוסייה החרדית בפרט יש לכך ערך מוסף, והוא הקטנת הניכור שבין מערכת המשפט לחברה החרדית. כפי שיפורט להלן בהרחבה, מסיבות שונות ומגוונות שוררים ניכור ממשי וחוסר אמון בין החברה החרדית לבין בית-המשפט. קירובם של בני החברה החרדית לתורת זכויות-האדם ושימוש בכלים משפטיים עשויים לרכך מעט ניכור זה ולהקהות את עוקצו של המתח הקיים. פעולות אלה יכולות להיעשות בשני מישורים שונים ומקבילים: האחד, הגברת המודעות לתורת הזכויות בכלל, וזכויות האדם בפרט, בקרב בני החברה החרדית.¹² השני, עידודם לעשות שימוש מעשי בזכויות אלה לשם שיפור מעמדם ולמניעת תופעות של אפליה.

גם בני אוכלוסיות מוחלשות אחרות נוטים להירתע ממערכת המשפט בשל סיבות שונות ומגוונות, שיסודן בניכור ובזרות שהם חשים כלפיה.¹³ אך בדרך כלל מדובר ברתיעה הנובעת מחוסר הכרה של המערכת המשפטית ודרכי פעילותה או ממניעים פסיכולוגיים – חסמים שבאופן יחסי ניתן להתגבר עליהם בנקל. לא כן הדבר כאשר מדובר בחרדים. רתיעתם ממערכת המשפט היא בראש ובראשונה אידיאולוגית, ואפילו דתית. אין זה מקרה שאחת ההפגנות הגדולות ביותר בישראל הייתה הפגנה נגד בית-המשפט העליון שבה השתתפו מאות אלפי חרדים, בראשית שנת 1999. באותה תקופה אף כינה אחד ממנהיגי הציבור החרדי את נשיא בית-המשפט העליון "צורר היהודים", ביטוי השמור לגדולים שבשונאי ישראל.¹⁴ העיתונות החרדית מלאה באותם ימים, ולמעשה מלאה עד היום, בביטויים קשים ביותר נגד מערכת המשפט בכלל ונגד שופטים מסוימים בפרט, ביטויים שלעיתים עולים עד כדי ביטויי הסתה, שנאה ושטנה מובהקים.

כך פני הדברים לא רק להלכה, אלא גם למעשה. הרתיעה מפנייה ל"ערכאות" מושרשת היטב בחברה החרדית, ומעוגנת בפסקי הלכה והוראות של רבנים המזהירים בתוקף מפני פנייה לבית דין שאינו דן לפי דין-תורה.¹⁵ מגמה רווחת זו מרתיעה בעלי דין חרדים מלממש את זכויותיהם באמצעות פעולה במסלול המשפט האזרחי גם כאשר קיים לכך היתר הלכתי. אין זה דבר קל להפגין יום אחד נגד בג"ץ, ובמשנהו לפנות אליו בבקשת סעד.¹⁶

3. קשיים בייצוג

כאמור, נגישותן של אוכלוסיות מוחלשות לצדק נמוכה באופן כללי, זאת מסיבות שונות ומגוונות, כגון חוסר מודעות לזכויות, ריחוק פיזי ומשאבים מוגבלים המונעים נגישות לערכאות משפט ולייצוג הולם, ועוד. בדברים הבאים, אבקש להדגיש את המאפיינים המיוחדים לחברה החרדית בהקשר זה, הנוספים על הקושי הכללי של בני אוכלוסיות מוחלשות אחרות.

א. טיב הקשר בין עורך-הדין המייצג ולקוחו

כל מי שייצג אי פעם לקוח בבית-משפט יודע כי, למרבה האבסורד, לעתים קרובות הקושי בתיק אינו נובע ממורכבות התיק, מבחינה עובדתית או משפטית, אלא נעוץ בלקוח ובטיב התקשורת עמו. הדבר שכיח עד כדי כך, ששגורה אמרה בקרב עורכי-דין לפיה "האויב הגדול ביותר של עורך-הדין הוא לקוחו שלו". בעריכת-דין חברתית הקושי גדול פי כמה. לרוב מדובר בקשר מזדמן ואקראי, שנעשה לצורך טיפול בתיק מסוים, ולא בקשר ארוך ומתמשך, שבו נוצרת מערכת אמון והיכרות רבת שנים בין הפרקליט המייצג לבין לקוחו. רבים מן המיוצגים בתיקים אלה נמנים על אוכלוסיות מוחלשות, ואכזבותיהם מן הממסד על זרועותיו השונות יוצרות אצלם לא פעם חוסר אמון בסיסי כלפי הממסד וכלפי התועלת המעשית שניתן להפיק ממנו. חוסר אמון זה מקרין גם על היחס לפרקליט שנרתם לטובת העניין, ולמרות שהוא נזעק לעזרת הלקוח ומבקש להגן על זכויותיו, אין הוא מתקבל תמיד בזרועות פתוחות.

הפרקליט המייצג בדרך כלל מגיע מרקע שונה לחלוטין – כלכלית, חברתית-מעמדית ותרבותית – מזה של לקוחו.¹⁷ בעוד שהלקוח נמנה עם בני מגזר סוציו-אקונומי נמוך, סובל מאפליה, בעל דימוי עצמי שאינו גבוה במיוחד ושבע אכזבות, הפרקליט נהנה לרוב מדימוי עצמי גבוה, מעמדו הכלכלי והחברתי טוב בהרבה מזה של לקוחו, וגם הקבוצה החברתית שאליה הוא משתייך נחשבת לרוב כקבוצת עילית, חברתית ותרבותית. לאור עובדה זו לעתים נוצר מצב שבו מדברים הפרקליט ולקוחו בשתי שפות שונות.

במקרים רבים הייצוג החברתי נעשה חנים אין כסף. גם אם עורך-הדין משתייך לארגון סיוע משפטי, רשמי-ממלכתי (כגון הסנגוריה הציבורית או הסיוע המשפטי של משרד המשפטים) או התנדבותי (כגון האגודה לזכויות האזרח, התנועה לאיכות השלטון, המועצה לשלום הילד וכיוצא באלו), הארגון משלם את שכרו, והזיקה בינו ללקוח נעשית בדרך כלל ללא קבלת תמורה ישירה מהלקוח עבור התיק שלו (למותר להדגיש שאין בהיעדר התמורה כדי לגרוע כהוא זה מחובת עורך-הדין לייצג את לקוחו במסירות ובנאמנות, ללא סייג). אולם מילים לחוד ועובדות לחוד. מטבע הדברים, כאשר על שכמו של עורך-הדין מונחת ערמה כבדה של תיקים, שברובם משלם לו הלקוח תמורה גבוהה ושצפויה בהם עבורה מתמשכת גם בעתיד הרחוק יותר, ולצדם כמה תיקי *pro bono* אקראיים וחד פעמיים, יש לשער שהוא יקדיש יותר תשומת לב לתיקים שתמורתם הוא מקבל שכר גבוה ויטפל בהם תחילה.¹⁸ יתר על כן: גם אם הלקוח ה"חברתי" משלם לפרקליטו, מדובר בדרך כלל בסכום נמוך למדי. קיים חשש אם כן שהשיקול הכלכלי ישפיע, במודע או שלא במודע, על טיב הטיפול שניתן לתיק. גם סביבתו הפיזית של הלקוח שנמנה עם שכבות מוחלשות, עשוי להשפיע על טיב הייצוג. הרבה יותר נוח לפרקליט לשבת בחברת מנכ"ל של חברה מסחרית גדולה בחדר מעוצב, ממוזג ומרופד בשטיחים, מוקף יצירות אמנות יקרות ולצד מכונת קפה משוכללת, מאשר לכתת את רגליו לבית-המעצר חשוף הבטון, ספוג ניחוחות הליזול והשתן, או לשבת במטבח צר מידות, בשיכון רכבת אפרפר ומוזנח בשולי העיר.

כאשר מדובר בייצוג אוכלוסייה חרדית, המצב קשה פי כמה. בחברה הישראלית הכללית, עורכי-הדין הפכו להיות חזון נפרץ, ובחלקים רבים שלה כמעט ואין משפחה או שכונה שאין בה עורך-דין אחד או יותר. לעומת זאת, בחברה החרדית עורכי-הדין הם עדיין תופעה לא שכיחה, ולמרות העלייה במספרם הם עדיין נחשבים "עוף מוזר", ובמידה מסוימת לא רצוי. החברה החרדית מקדשת את הדבקות בלימוד התורה, ואת ההלכה שמחייבת פנייה ל"דין-תורה" בלבד. עקב כך מתעצמת תחושת הסלידה ממי שלומד את "דיני אומות העולם", עוסק בהם, ומתפרנס מפנייה לבתי-משפט המוגדרים על ידם, כאמור, "ערכאות של עכו"ם".

חלקים גדולים של החברה החרדית סובלים גם מחוסר נגישות "גיאוגרפית". מספר עורכי-הדין הזמינים בריכוזי האוכלוסייה שלהם, במיוחד הפריפריאליים (כגון ערד, ביתר עילית, מודיעין עילית, רמת בית שמש, אלעד, חצור הגלילית ואופקים)¹⁹ אינו גדול במיוחד. לכסף, כאשר מדובר בעורך-דין גבר המבקש לייצג נשים, או להפך: בפרקליטה המבקשת לייצג גבר חרדי, קיימת בעיה נוספת, המושפעת מהלכות הצניעות ונוהגיה בחברה החרדית. ככל שמדובר בקבוצה סגורה יותר בתוככי החברה החרדית, כך הולך וקטן הסיכוי שאישה מקרבה תפנה מיוזמתה לעורך-דין גבר על מנת שייצג אותה. עצם הפנייה לבן המין האחר עשויה להיות כפריצות, ובוודאי שכך תיחשב פגישה עמו במשרדו בלא נוכחות אנשים נוספים.²⁰

ב. השגת המידע הדרוש לטיפול בתיק

אחד הגורמים החשובים והמכריעים בכל תיק משפטי הוא תשתיתו העובדתית. לשם ביסוסה על הפרקליט להשיג את מירב המידע הרלוונטי לתיק, לשוקלו במאזני פלס ולהחליט במה מתוכו יעשה שימוש מושכל ובאיזה שלב של ניהול המשפט יעשה זאת. כאשר מדובר בהתדיינות מול רשויות ממלכה מסודרות ומאורגנות הדבר קל יחסית. הזכות לחופש המידע ועיגונה עלי חוק²¹ מאפשרים השגת מידע בדרך קלה ונגישה יחסית. כאשר הלקוח הוא חברה, או אפילו אדם נורמטיבי "ממוצע", בדרך כלל קיימת אצלו מודעות לשמירת מסמכים רלוונטיים החשובים לו לשם הגנה על זכויותיו. אולם ככל שמדובר באוכלוסייה מוחלשת יותר, משימה זו הולכת ונעשית

קשה יותר ויותר. אצל רבים מבני אוכלוסיות אלה לא קיימת מודעות מספקת לחשיבות שמירתם של מסמכים, בוודאי לא בדרך מאורגנת ומסודרת. יתר על כן: המצוקה שבה הם נמצאים, כלכלית וחברתית, מסיחה את דעתם מנוהל שמירת המסמכים (שלא אחת דורש משאבים של כסף וזמן) לטובת הישרדות קיומית יומיומית.

כאשר מדובר במאבק מול מוסדות חרדיים, לא פעם מלאכה זו קשה שבעתיים. רבים ממוסדות אלה, ובכללם מוסדות החינוך, מקפידים לשמור על רמה גבוהה של מידור וחשאיות – בין אם מדובר באצטלה של "עינא בישא" (החשש מפני "עין הרע")²² ובין אם מדובר בכסות מתוחכמת יותר לרצונם לא למשוך יותר מדי אש מצד "השלטון העוין", הנוטעת עצמה בנימוקים אידיאולוגיים רמי מעלה דוגמת עקרון צנעת הפרט. ראשי מערכת החינוך החרדית מסרבים באופן שיטתי למסור באופן וולונטרי נתונים על מספר התלמידים בכל מוסד חינוכי, זהותם,²³ שיוכם החברתי והעדתי (לפי מקומות מגורים או ארצות מוצא) או מצבם הכספי. סירוב זה מופר רק בעקבות צו שיפוטי או הוראה מחייבת מצד רשויות השלטון המתקצבות אותם, לפיהם אי מתן המידע יביא להפסקת ההקצבה הכספית. גם נתוני השכר ומצבת המורים, אפילו באופן אנונימי, ללא שיוך סכומים ומספרים לאדם פלוני או אלמוני, הם בגדר "כל ימצא ובל יראה".

המבקש לחדור מעטפת שריון זו יגלה שזו משימה כמעט בלתי אפשרית.²⁴ אפילו מספרי התלמידים בכל כיתה נשמרים לא אחת כמידע חסוי. עקב פיצולה הרב של מערכת החינוך החרדית, רבות מן הכיתות בחינוך החרדי הן "תת-תקניות", שכן לומד בהן מספר קטן של תלמידים, הנמוך מזה הנדרש על פי תקני משרד החינוך. חשיפת הנתונים עשויה אם כן להשפיע על מעמדו החוקי של בית-הספר, שבתנאי הרישיון שלו נדרש למכסת מינימום כתנאי מקדמי לקבלת הרישיון. אולם לא פחות מכך, חשיפתם עלולה להשפיע על יכולת גיוס המשאבים העצמאית של המוסד החינוכי. "ניפוח" מלאכותי של מספר התלמידים, לצד הקטנה מלאכותית מקבילה במקורותיו הכספיים של המוסד החינוכי, משמשים מנוף רב חשיבות לגיוס תרומות ממקורות פרטיים, שנחלצים לשמע זעקות השבר בדבר "מצבו הכלכלי הקשה" של המוסד ש"ניצב ממש על סף סגירה".

ג. "עולם אחר": היכרות עם החברה החרדית

במידה רבה, החברה החרדית – על גווניה השונים והמרוכבים – מקיימת "מדינה בתוך מדינה" בתוככי מדינת ישראל. מדובר בקוד לבוש שונה, בשפה שונה ובאורח חיים שונה מאלה המקובלים בחברת הרוב הכללית.

1. אי היכרות, זרות וניכור מצד הפרקליט המייצג

פרקליט ממוצע, שאינו בקי בנבכי החברה החרדית ואינו נמנה עם שורותיה,²⁵ עשוי לבוזז זמן רב בניסיון לחדור לתוך חברה זו ובהבנת הקודים שלה. גם לאחר שהשקיע מאמצים רבים, לא תמיד יבין את רמזי הלשון והקודים הפנימיים שמאפיינים אותה. בהיעדר היכרות ממשית, קרובה ומעמיקה עם לקוחו ועם העולם שבו צמח ובו הוא חי, יקשה על הפרקליט המייצג את בני החברה החרדית לתת להם ייעוץ וטיפול ראוי. כך, למשל, נטיית פרקליטים רבים היא לפנות בשם לקוחותיהם לרשות שניצבת במקומו עניינו של הלקוח, לשם קבלת מידע ממנה או העלאת תביעה כלשהי. בחברה החרדית, עצם הפנייה של עורך-דין למוסד חינוכי בשם לקוח מסוים – על פה, וקל וחומר בכתב – עשויה לחולל סערה רבת שתכליתה, לעתים קרובות, הפעלת לחץ על הלקוח לסגת בו מדרישתו-תביעתו לאלתר. אם לא יעשה כן, הוא ובני משפחתו עשויים למצוא את עצמם מהר מאוד במצב של התגוננות, אם לא תחת נידוי של ממש. חרדי שיפנה לבית-המשפט בעניינו של אחד מילדיו, עשוי למצוא למחרת היום ששאר ילדיו נזרקו מבתי-הספר שלהם. סגירותה של

חברה זו וכפיפותה למרותם של "גדולי הדור", רבנים וחכמי הלכה, יוצרות מאזן אימה כלפי כל אדם שמבקש "לערער את הסדר החברתי" (בעיני הממסד החרדי) באמצעות עשיית שימוש בכלים "חילוניים", דוגמת מערכת המשפט.

כמו בכל תיק, אך באופן בולט במקרה של ייצוג החברה החרדית, אי היכרותו של הפרקליט עם אורחות החיים של האנשים שאותם הוא מייצג ימנעו ממנו לעתים למצות את שלל הכלים העומדים לרשותו. פרקליט שאינו מצוי בנבכי החברה החרדית יימנע מלהעלות טיעונים או שאלות העשויות לסייע לו בניהול התיק. בנוסף, הוא עשוי להתפתות בקלות לקבל תשובות שניתנות לו מאת הגורמים הממשלתיים שעמם הוא בא במגע, בלי שתהיה לו יכולת אמיתית לבקרום. כך, למשל, בבג"ץ **עמנואל** ניסו מרכז החינוך העצמאי ומשרד החינוך להצדיק את האפליה והחלוקה בין שתי ה"מגמות" בנימוקים שבהלכה, המחייבים, לטעמם, הפרדה כזו או הנהגת קוד לבוש מחמיר במיוחד. היכרות עם עולם ההלכה לגווניו הרבים, ואבחנה בין עיקר וטפל בחלקיו השונים, סייעו לעותרים להראות שנימוק זה מופרך מיסודו והוא חסר בסיס.

2. אי היכרות, זרות וניכור מצד בית-המשפט

ריחוקה היחסי של החברה החרדית מעולמם של רוב השופטים, מביא לכך שגם בית-המשפט מגלה לעתים ניכור, במודע או שלא במודע, כלפי בעלי דין חרדים הניצבים לפניו. אורחות חייו של בן הציבור החרדי רחוקות בדרך כלל מעולמו של השופט מרחק אלפי מילין;²⁶ לבושם משונה, זקנם ופאותיהם מוזרות בעיניו, שפתם זרה ומשובצת כמונחים שאינם נהירים לו תמיד וגם תדמיתם כשל משתמטים מהצבא מרחפת ברקע. היכרות קרובה יותר, אפילו יזומה, של שופטים עם החברה החרדית ואורחותיה הייתה מקהה מעט את עוקצו של ניכור זה.²⁷ ניכור וזרות אלה מביאים לכך שבית-המשפט פועל לעתים בשתי דרכים שנראות כסותרות אחת את רעותה, אך למעשה לשתיהן השפעה שלילית על התוצאה השיפוטית: או שבית-המשפט אינו מבין את טיעוניהם של החרדים הניצבים לפניו ואינו יורד לעומקם;²⁸ או שמתוך נוסטלגיה ל"עולם הישן", המזכיר את "בית סבא", ולעתים מתוך בורות, בית-המשפט הולך שבי אחרי טיעונים שנשמעים באולמו בלי שתהיה לו יכולת לבקרום. בעוד שבתחומים אחרים יש לשופטים היכרות בלתי אמצעית עם רוב הנושאים הנידונים לפניהם, כשמדובר בייצוג בעלי דין מהחברה החרדית לא תמיד הדבר כך. בשל כך, לא תמיד ניתן המשקל הראוי לעובדות המוצגות בפני בית-המשפט.

כך, למשל בבג"ץ **עמנואל** טענו העותרים שהדרת ילדה בת שש מללמוד ב"מגמה החסידית", עשויה להשפיע לא רק על יכולתה הלימודית אלא על כל מהלך חייה, לרבות יכולתה להינשא ולרכוש מעמד בחברה. באוזני מי שאינו מצוי בנבכי החברה החרדית טיעון כזה יכול להישמע מופרך. מה לילדה בת 6 ולסיכוייה להינשא? ומה כבר יכול לקרות אם תלמד בבית-ספר סמוך? אכן, המכיר את החברה החרדית יודע שלעתים אופיו של גן הילדים ושיוכו מהווים "כרטיס כניסה" (או חסם, במקרה שלילי) לבית-הספר היסודי, ובית-הספר היסודי שבו לומדת או לומד בת או בן 12 יקבעו לאיזה סמינר או ישיבה קטנה יתקבלו בגיל התיכון. המוסד החינוכי שבו ילמד ילד חרדי בגילאי הנערות, יקבע את "ערכו" בשוק השידוכים החרדי,²⁹ ולמעשה את כל מהלך חייו מכאן ואילך. כבכל ייצוג של אוכלוסייה "זרה" לבית-המשפט, הפרקליט המייצג את הילדה במקרה זה צריך להציע בפני בית-המשפט בבהירות לא רק את טיעוניה המשפטיים. עליו להיות ללקוחו לפה ולתרגם לבית-המשפט את הקוד התרבותי של החברה החרדית.³⁰ כך יובהר לבית-המשפט כי הדרתה של הילדה הקטנה מעמנואל אכן מבטאת פגיעה קשה בזכויותיה, גם שלעתיד לבוא, ואינה דבר של מה בכך שניתן לפוטרו כלאחר יד.

3. חוסר מודעות לזכויות ולאפשרות מימושן

אחד המאפיינים של אוכלוסיות מוחלשות הוא חוסר מודעותן לזכויותיהן הבסיסיות ביותר, וחוסר הכרת הדרכים למימושן. מאפיין זה מועצם בחברה החרדית, בשל כמה סיבות. ראשית, האוכלוסייה החרדית כמעט שאינה נחשפת, אם בכלל, במסגרת מערכת החינוך הבדלנית שלה לנושא זכויות-האדם. למרות החובה החוקית להכליל את לימודי האזרחות במסגרת “לימודי הליכה”, מגלה מערכת החינוך החרדית התנגדות נחרצת לכך ורואה בכך “חילול הקודש”. עקב כך, רבים מבני העדה החרדית כלל אינם מודעים לזכויותיהם, וממילא אינם עושים למימושן. אך בכך לא תמה הבעיה. לא מדובר רק באי היכרות “טכנית”, שניתנת להשלמה קלה יחסית באמצעות קריאה או לימוד; מדובר בניכור מהותי. עבור מי שנתחנך על ברכי התורה והמצוות, שפת הזכויות היא שפה זרה. הדת היהודית מדברת בדרך כלל בשיח של חובות ומצוות, ולא בשיח של זכויות.³¹ מעבר לשיח זכויות מצריך מהפך מושגי שלם במסכת הערכים של חברה זו, שאמונה על ברכי ההלכה. כאמור, תופעה זו אינה ייחודית למגזר החרדי. אך בעוד שבאוכלוסיות מוחלשות אחרות נסגר הפער, לעתים בשלבים מאוחרים יותר, באמצעות ארגוני זכויות המפיצים ידע ומידע בדרכים שונות (חומרי הסברה כתובים, הרצאות או הדרכה פרטנית) – בחברה החרדית הדבר כמעט ואינו קורה, בשל ההתנגדות העקרונית, האידיאולוגית, לדמוקרטיה ולזכויות-האדם. בשל כך, ולמעט דוגמאות בודדות ממש,³² כמעט ואין ארגוני זכויות הפעילים בקרב הציבור החרדי.³³

4. פחד ורתיעה

אחד הרכיבים הבולטים בסוגיית ייצוג חרדים החיים בתוך קהילתם הוא רכיב הפחד.³⁴ לכידותה של הקהילה וכניעתה המוחלטת – לפחות כלפי חוץ – לסמכותם של הרבנים, משתקת כל ניסיון לצאת נגד הזרם. כל אדם חושב פעמיים לפני שהוא יוצא לקרב משפטי. כשירים – עפים ניצוצות לכל עבר, וגם התובע, אפילו זכה בסוף בדינו, עלול להיפגע. כשמדובר באוכלוסייה מוחלשת, ההיסוס גדול הרבה יותר. גם חוסר האמצעים וגם חוסר ההיכרות עם המערכת משחקים תפקיד חשוב בהפחתת ביטחוננו העצמי של הפרט הנוזק למערכת המשפטית. אך כשמדובר בחרדי, הפחד משתק שבעתיים. בחברה סגורה כל יציאה נגד הנורמה נחשבת לבגידה ממש.

מצב זה עשוי לעורר שאלות אתיות בלב הפרקליט שמבקש לייצג את עניינו של לקוחו החרדי. האם בייצוגו אין הוא מסייע, הלכה למעשה, לנידויו החברתי של לקוחו ולהדרתו מקהילתו? גם כאשר יש הסכמה מצד הלקוח לייצוג, והרי זהו תנאי מקדמי לייצוג, לעתים הנוזק שעלול להיגרם ללקוח כתוצאה מפנייתו לאפיקים משפטיים עולה על התועלת שתצמח לו מקיומם ומהשתתפותו בהם.³⁵ סוגיה נוספת עמה נדרש להתמודד הפרקליט היא רתיעתם הבסיסית של בעלי דין פוטנציאליים מקרב הציבור החרדי ממערכת המשפט בכלל, ומפנייה לערכאות משפט אזרחיות-חילוניות בפרט.³⁶ כדי להרתיע את המבקשים לפנות לבית-המשפט נעשה שימוש תדיר במרכיבים דתיים, שהשפעתם רבת עוצמה בציבור זה. מרכיב זה אינו קיים בתיקים חברתיים רגילים שבהם בעלי הדין אינם משתייכים למגזר החרדי.³⁷ הרתעה זו נעשית בשני רבדים: הראשון, הרתעה מונעת: זו נוצרת דרך אווירה כללית המטפפת לתודעתו של הפרט ללא הרף, וללא קשר לאיסור קונקרטי מסוים, את האיסור החמור לפנות ל“ערכאות”.³⁸ השני, הרתעה במהלך ההליך: מיד לאחר פתיחת ההליך מופעלים על הפונה לערכאה החילונית-אזרחית לחצים שונים, עד כדי אימים, בדרישה שימשיך את תביעתו-עיתרתו.³⁹

מכשיר נפוץ נוסף שרווח בתיקים מעין אלה הוא הניסיון לעשות שימוש בדין-תורה ובכבית-הדין הרבני כחסמי התדיינות בבית-המשפט האזרחי. בהסכמי עבודה במגזר החרדי, למשל, מחסום

זה מעוגן לרוב על-ידי קביעה מראש⁴⁰ של סעיף בוררות לפיו כל סכסוך בין העובד לבין מעבידו יידון אך ורק בבית-דין הפועל לפי דין-תורה. סעיף דומה קיים גם בתקנוני מפלגות חרדיות,⁴¹ ומשמש חסם מרכזי הפוגע בזכות הגישה לערכאות.⁴² נשוא התניה, ויהא זה עובד או תלמיד במוסד חרדי, אינו בקי בדרך כלל בנככי החוק ואינו מודע לכך שתוקפה המשפטי של תניה מעין זו מפוקפק ביותר;⁴³ אך די בקיומה עלי חוזה או תקנון בית-הספר כדי להרתיעו מלמש את זכות הגישה שלו לערכאות משפטיות. שיטה נפוצה אחרת היא פנייה לבית-דין רבני בבקשה שיאסור על אדם לממש זכות המגיעה לו בדין, כגון מימוש זכות הגישה לערכאות, או אפילו בבקשה שימנע ממנו מימוש חובה שהוא חייב לעשותה מכוח הדין.⁴⁴

במקרים מסוימים ניסיונות הלחץ וההרתעה שנועדו להניא את המעורבים מפנייה לערכאות משפט אזרחיות מופעלים לא רק כלפי בעלי הדין, אלא גם כלפי פרקליטיהם, במיוחד כאשר האחרונים משתייכים לציבור החרדי. במקרים קיצוניים הלחץ מגיע כדי איום של ממש. כך למשל בפרשת **עמנואל** ניסו המתנגדים להליך לצייר את מאבקם של העותרים, ושל המעורבים בו בצורה סבילה,⁴⁵ כהתרסה נגד הממסד הרבני וכ"הרמת יד בה' ובתורתו". מכאן קצרה לפעמים הדרך להשמעת איומים, הן כלפי הורי התלמידות, הן כלפי התלמידות עצמן. בדרך כלל מדובר באיומים מילוליים בלבד, אך בעבר כבר היו מקרים שאלה ניתרגמו גם למעשי אלימות פיזית. לעתים מתלווה לאיומים המילוליים פגיעה במקורות הפרנסה של המתלוננים, כגון פיטורים או קריאה לקהילה להימנע מרכישת שירותים אצל האנשים אשר פנו לערכאות האזרחיות.

הפנייה למאבק משפטי בממסד החרדי (וממילא בממסד הרבני, הנותן לו בדרך כלל את חסותו) מתייגת את המתלונן כ"עושה צרות" שיש להתרחק ממנו. איום שכיח המושמע כלפי המתלונן הוא פגיעה בשידוך עתידי של ילדיו, איום שמהווה אמצעי רב עוצמה בחברה שרוב ילדיה נישאים באמצעות שידוכים. איומים אלה יוצרים לא אחת קשר שתיקה, שתוצאתו היא גם "שקר שתיקה": מאחר שהרבה מן המתלוננים הפוטנציאליים נמנעים מלפנות לאפיקים משפטיים מחשש שמא יבולע להם, רק מעטים, אם בכלל, נותרים במערכה. מספרם המועט של המתלוננים מוצג על-ידי הממסד החרדי, הפוליטי והרבני, כמעין הוכחה לכך שמדובר במיעוט בלבד שאין לייחס לו חשיבות רבה, או אף כהוכחה להיעדרן של תופעות שליליות בחברה החרדית.⁴⁶

בעניין זה, אפשר שיש להבחין בין סוגים שונים של תיקים. כאשר מדובר במאבק עקרוני, דוגמת בג"ץ **עמנואל**, לא כרוכות בו הרבה שאלות הלכתיות. לעומת זאת מאבק חברתי שתכליתו תהיה למשל השבת כספים על בסיס אפליה (מכוח חוק איסור אפליה במוצרים ובשירותים), עלול לעורר שאלות של "גזל", כאשר בדין-תורה אין המפר-הפוגע חייב בפיצויים. יתר על כן: לא אחת, כאשר הגורם המפלה מחויב בתשלום כספים כפיצוי נזיקי או כהוצאות משפט, מנסים ראשי המוסד החינוכי הנילון לפרוט על רגשות העותרים באמצעות אמירות בנוסח: "הכסף שנשלם לכם יבוא על חשבון האוכל שיקבלו התלמידים בבית-הספר". אמירות כגון אלה מגובות לא אחת באמירות מקבילות של רבנים. בדרך זו מופעל לחץ רב ביותר על עותרים פוטנציאליים, וחלקם אכן מתקשים לעמוד בו – אם משום חשש מפני נידוי חברתי מצד הקהילה החרדית הסגורה שבתוכה הם חיים, ואם מפני חוסר יכולתם או חוסר רצונם להתמודד עם טיעונים רגשיים מעין אלה. התוצאה היא שלא פעם הם מבקשים להשתמש מן המאבק בתואנות שונות.

5. בדלנות וקיטוב

הבדלנות, שמוכילה לאפלייתם של מגזרים שונים, היא מסממניה הבולטים של החברה החרדית בת ימינו. למרות תדמיתה האחידה כלפי חוץ, מדובר בחברה מקוטבת, משוסעת, מחולקת לתת-כתות

שמתפצלות, בדומה לאמבה, לקבוצות קטנטנות. כל אחת מהן בונה לה "חצר" משלה ומקימה מערכות חינוך ובתי-דין משלה, ובכך מסייעת להתפתחות זו. הדבר ניכר בכל מערכות החיים. למן המישור הפוליטי, שבו מיוצגים החרדים בכמה מפלגות ("אגודת-ישראל" הותיקה, לצד "דגל התורה" וש"ס הצעירות יחסית), דרך עשרות רבות של חצרות חסידיות המייצגות תת-תת-קבוצות בתוך הקהילה החסידית הגדולה, מערכות חינוך נבדלות ("בית יעקב" חסידי לעומת "בית יעקב" ליטאי, ולצדן "מעייני החינוך התורני" של ש"ס) ועשרות בתי-דין ("בד"ץ אגודת-ישראל, בד"ץ בעלז, בית הדין של הרב נסים קרליץ (מהזרם הליטאי), בית-הדין של חב"ד, בית-הדין של הרב וואזנר (מבני-ברק, מן הזרם ההונגרי), ועוד). אין מדובר רק בחלוקה ממסדית חיצונית, כי אם לעתים כבדלנות חברתית חריפה. בשונה מדרכה של מורשת ישראל, שבה בית שמאי ובית הלל, למרות מחלוקתם החריפה, "לא נמנעו מלשאת זה את זה", בפלגים החרדיים דהאינדא שוררים לעתים יחסי איבה ומשטמה שמגיעים עד כדי הימנעות מחיתון בין בני הפלגים השונים, פסילת מוצרי מזון שבהכשר הקבוצה היריבה ולעתים אף תופעות אלימות.

האליטות החרדיות הישנות, שמיוצגות באגודת-ישראל על שני זרמיה המרכזיים, החסידי והליטאי, היו מאוחדות בנושא הדרתם של המזרחיים משורותיהם. במשך עשרות שנים עשתה אגודת ישראל שימוש בקולותיהם של המזרחים, אך נמנעה במופגן מלכלול נציגי שלהם בכנסת. בדלנות זו ניכרה היטב גם במוסדות החינוך היוקרתיים של המגזר, כגון בבתי-הספר של "בית יעקב" בירושלים ובני-ברק ובישיבות המובילות כגון פוניבז', סלובודקה וחברון. רק בסוף שנות השבעים, בהשפעת הרב אלעזר מנחם מן שך, מנהיג הפלג הליטאי, חלה תמורה מסוימת בעניין זה; אך גם אז, נקבע "נומרוס קלאוזוס", מכסה שמנעה ממזרחים להצטרף בשיעור שעולה על 20% - 15% לכל מוסד.

הביטוי "נישט פון אונזערע" ("לא משלנו", בידיש) הוא ביטוי נפוץ ביותר בקרב האליטות האשכנזיות החרדיות. במשך עשרות שנים "נישואי תערובת" בין אשכנזים ומזרחיים בחברה החרדית היו, והינם, כמעט בגדר "בל ייראה וכל יימצא".⁴⁷ לא אחת בדלנות זו מקשה על ייצוג אנשים הנמנים עם אוכלוסייה זו. הקושי הוא כפול: ראשית, קיימת רתיעה בקרב אנשים ממגזר זה לפעול בצוותא חדא, גם כשיש להם אינטרסים משותפים. כך, למשל, בבג"ץ עמנואל, שלוש תלמידות הופלו לרעה ונמנעה מהם הכניסה למגמה ה"חסידית", אך שייכותן ל"חצרות" שונות מנעה מהן לשלב ידיים ולהיאבק למען האינטרס המשותף. פיזור כוחות זה מחליש את עוצמת הייצוג. יתר על כן, ייתכן שמסמכים המצויים בידי נפגע אחד היו עשויים לסייע מאוד למאבק המשפטי, אך הימנעותו מלהצטרף להליך מונעת שימוש במידע המצוי בידיו. הבדלנות משמשת גם בידי הרשות המפלה לצרכיה שלה. כך, למשל, בעניין עמנואל נטען שכל המאבק הוא על רקע פוליטי ויריביות בין חצרות, ולא מאבק אמתי לביעור אפליה על רקע עדתי.

6. יחסי כוחות בלתי שווים

כל מאבק של אדם חרדי בממסד החרדי יוצר מראש יחסי כוחות לא שווים לרעת בעל הדין הפרטי. בעוד האיש הפרטי הוא לרוב מחוסר אמצעים, הגורם הממסדי שמולו נהנה מתקציבי ענק ויכול לרכוש לעצמו ייצוג משפטי ברמה גבוהה. יתר על כן: מעבר לעניין הכספי (הקיים גם בתיקים "חברתיים" אחרים שבהם נלחם הפרט – עולה חדש, אדם עם מוגבלות, קשיש וכיוצא באלו – בממסד רב עוצמה), נהנה הגורם המוסדי מגיבוי של גדולי התורה, שעל פיהם יישך כל דבר במגזר החרדי.⁴⁸ כך למשל בעניין עמנואל, עמדו הבנות המופלות ובני משפחותיהן (שכאמור משתייכים לאוכלוסייה מוחלשת ממילא) מול רשת החינוך "בית יעקב", שלה עוצמה חסרת תקדים במגזר

החרדי. עוצמה זו נובעת, בין השאר, מהיותה גורם כמעט מונופוליסטי במערכות החינוך החרדיות לבנות. רשת זו נתמכת בגיבויים של רבנים בעלי כוח רב בחברה החרדית, דוגמת האדמו"ר מגור והרב אלישיב, ולנוכח גודלה, מהווה גם גורם כלכלי רב עוצמה. הנפגעות, לעומת זאת, באות לרוב ממשפחות של אנשים קשי יום, שאין ידם משגת לייצוג משפטי ברמה גבוהה, ועובדה זו מצטרפת לאיום הנידוי החברתי שבצלו הם נתונים תמיד.

7. הממסד הפוליטי

אחת התופעות המעניינות שמייחדת את הייצוג המשפטי של אוכלוסיות מוחלשות במגזר החרדי לעומת ייצוגן של קבוצות מוחלשות אחרות היא הרוח שנושבת מכיוון הממסד הפוליטי. מאבקים משפטיים חברתיים רבים, כגון המאבק לשוויון זכויות בין המינים, המאבק למען נפגעי תקיפה מינית, זכויות ילדים וזקנים, עולים, מחוסרי דיור וכיוצא באלו, מסתייעים בפעילות אינטנסיבית במישור הפוליטי. באמצעות העלאת הצעות חוק, הגשת הצעות לסדר היום, שאילתות ויזום דיונים בוועדות הכנסת ובמליאתה, המאבק המשפטי מקבל פעמים רבות רוח גבית חזקה, שיש לה השלכה, גם אם סמויה מן העין, על הנעשה באולם בית-המשפט. לא פעם נוטלים חלק במאבקים אלה חברי-כנסת מכל הסיעות, לאו דווקא לפי שיוכם הפוליטי, כאשר בראש המאבק הפוליטי עומדים, מטבע הדברים, נציגי הקהילות המוחלשות, ויהיו אלה מזרחים, נשים, עולים וכדומה.

אכן, כאשר מדובר במאבק השייך למגזר החרדי התמונה שונה לחלוטין. באופן מוזר משנה, נתקלים לא אחת בני האוכלוסיות המוחלשות בציבור החרדי בקיר אטום בפנותם אל מי שאמורים היו, מטבע הדברים, להיות נציגיהם בכנסת וברשויות הממשל השונות.⁴⁹ מצד אחד, בשונה מהמתרחש אצל אוכלוסיות מוחלשות אחרות,⁵⁰ בהליך החקיקה נשמע קולו של המגזר החרדי ברמה. לכידותו של הקול החרדי בכנסת והיותו “לשון מאזניים” פוליטית, הביאה לכך שבשלב קביעת הנורמות יש לו משקל רב, יש שיטענו הרבה מעבר למשקלו האמתי. ברם, קול זה עשוי להטעות. בתחומים מסוימים הוא אינו מייצג את כלל הציבור החרדי, לרבות החלקים המוחלשים שבו, אלא דווקא את קול האליטה החרדית. כך, למשל, בכל הנוגע לחקיקה הנוגעת לחינוך החרדי, חברי הכנסת מכל המפלגות החרדיות, לרבות נציגי ש"ס (שבאופן טבעי היו צריכים להיאבק למען מיגור האפליה העדתית, גם באמצעות חקיקה),⁵¹ תומכים כאיש אחד בלב אחד בעמדות הממסד, ועונים “אמן” אחר ההנחיות שמועברות אליהם מראשי החינוך העצמאי ו”בית יעקב”.⁵²

הנציגים החרדיים נמנים בדרך כלל עם האליטות בחברה החרדית. רובם ככולם, במיוחד במפלגות החרדיות האשכנזיות (“אגודת-ישראל” ו”דגל התורה”), נבחרו לתפקידם על-ידי ההנהגה הרבנית, ששולטת גם במוסדות החינוך ואשר היא שיוצרת את האפליה ומעוניינת בה. אך אפילו במפלגה כמו ש”ס, חלק ניכר מחברי-הכנסת – אם לא כולם – כפופים להנהגה הרבנית הספרדית, שכופפת את ראשה בפני גדולי התורה האשכנזיים. בצירוף מקרים מעניין, כמעט כל ראשי ש”ס שולחים את ילדיהם למערכות החינוך המפלגות של תלמודי התורה ו”בית יעקב”, ובכך נותנים להן חותמת כשרות. יתר על כן: במקרים מסוימים מפעילים נציגיה הפוליטיים של ש”ס את השפעתם למען קליטת ילדיהם במוסדות חינוך אשכנזיים (קליטה שאיננה מובנת מאליה, לאור מוצאם של הילדים), אך משמעשה זה צולח בידם הם נרתעים ממאבק למען הציבור כולו, שמא יבולע לילדיהם-שלהם. כך הם קונים את אי אפליית ילדיהם-שלהם במחיר הפקרת רוב הציבור שאותו הם אמורים לייצג.

הסוגיה של היעדר ייצוג פוליטי אפקטיבי בולטת למשל בסוגיית החינוך: חלק ממערכות השלטון בתחום החינוך – כגון האגף לחינוך חרדי במנח”י (מנהלת החינוך בירושלים) וברשויות

מקומיות אחרות, או האגף לחינוך מוכר שאינו רשמי במשרד החינוך – נשלטות בידי מנגנון שכפוף לאיש ציבור חרדי. הלה מונחה על-ידי רבניו (שכאמור לעיל, שולטים גם על מוקדי הכוח המפעילים את מערכת החינוך החרדית) ומפעיל את סמכותו להגן על הממסד החרדי. מובן שהיחיד שיבקש לצאת נגד ממסד זה לא יקבל מענה ראוי כאשר ינסה לפנות אל המנגנון השולט במערכות האלה. באגפים אלה, האחראים על החינוך החרדי במשרד החינוך וברשויות המקומיות, ניכרת גם מגמה מובהקת של פוליטיזציה⁵³ שמקשה מאוד על חדירה לתוכם, ולו כדי לשאוב נתונים החיוניים לניהול המאבק המשפטי או העשויים לסייע לו.

למרב האבסורד, במקרים רבים רק פנייה לנציגי ציבור שאינם חלק מהמגזר, השייכים למפלגות החילוניות, מאפשרת השגת "רוח גבית" פוליטית שתסייע למאבק הציבורי והמשפטי שמתנהל בסוגיה מסוימת.⁵⁴

ד. בתי-המשפט: מה הם אומרים?

לאור המתואר לעיל, בתי-המשפט, ובראשם בג"ץ ובתי-המשפט המינהליים, נותרו אפוא כמעט המגן האחרון עבור נפגעי האפליה במגזר החרדי בריבם עם הממסד. חרף זאת, לפחות ככל שמדובר בנושאי חינוך, קיימת מגמה בולטת של הימנעות בתי-המשפט מהתערבות באופן כללי, בנימוק שמכוסה לרוב ב"שיקולים פדגוגיים"⁵⁵, ובפרט בענייני החינוך החרדי, במסווה של כיבוד האוטונומיה החינוכית והתרבותית שלו.⁵⁶

שאלה חשובה, שאין עליה תשובה חד-משמעית, היא: האם בית-המשפט צריך לשקול, בין שאר שיקוליו, את מעמדה המיוחד של האוכלוסייה המוחלשת בציבור החרדי, שכאמור לעיל, בשונה מאוכלוסיות אחרות אין לה גיבוי או סעד חלופי בערוצים אחרים? בעניין זה טוענת הגישה הריאליסטית למשפט כי בית-המשפט אינו יכול לנתק את הכרעותיו המשפטיות מתוצאותיהן החברתיות האפשריות. אם ניישם גישה זו על הדוגמה שניצבת במוקד מאמרנו: השלכותיה החברתיות (ולא המשפטיות) של התערבות בג"ץ במערכת החינוכית של "בית יעקב", הנחשבת ל"קודש הקודשים" של החינוך החרדי, אינה דומה להשלכות של התערבות דומה בנעשה בבית-ספר ממלכתי רגיל. הכרה בכך עשויה להביא ליתר התערבות של בג"ץ בנעשה בחברה החרדית. אולם לעתים קרובות שוני זה מביא דווקא למגמה הפוכה: מגמה של ריסון-יתר (לטעמי) שבו נוהג בג"ץ ביחס להתערבות בנעשה בחברה החרדית, גם במקרים שבהם התערבות כזו מתבקשת מאליה לנוכח הפרה יסודית של זכויות שונות.

תהא התשובה לשאלה זו אשר תהא, בחינה כוללת של הביקורת השיפוטית על מעשי עוולה שנעשים כלפי פרטים או קבוצות בציבור החרדי, מגלה שבאופן כללי בתי-המשפט נרתעים מלהתערב בענייני ציבור זה. על אף שבתי-המשפט בוודאי לא יודו בכך, לא מן הנמנע שלאמירות הקשות שנשמעות נגד בית-המשפט יש השפעה מסוימת על רצונו להימנע מלהחריף את המתח ולהיכנס לעימות עם הציבור החרדי. אמירות כאלה הן בעלות פוטנציאל לכרסום באמון הציבור בבית-המשפט, ושיאן היה בהפגנת הרבבות נגד בית-המשפט העליון ובהצהרות הלוחמניות שנשמעו במהלכה. בחינה שיטתית, שלא כאן מקומה,⁵⁷ מגלה שבשונה מדימויו הלוחמני באופן כללי, בג"ץ אינו ממחר להתערב בניהול ענייני הפנימיים של הציבור החרדי – קל וחומר, כאשר מדובר בסוגיות העוטות אצטלה "חינוכית" ו"פדגוגית". מוסדות החינוך החרדיים תורמים את חלקם למאבק כנגד העלולים לשלוח יד במוסדותיהם, ובג"ץ בכללם, בעשותם שימוש יעיל

ברטוריקה החרדית, הכוללת משפטים שאינם חפים מדמגוגיה דוגמת “אסור לטמא את פך השמך הטהור ששמו החינוך העצמאי”.

להערכת, בית-המשפט אינו מכיר די הצורך בנוק הגדול שעלול להיגרם לו יינתן לחברה זו לנהל את ענייניה בעצמה, בלי ביקורת ראויה של ממש דוגמת התערבות חיצונית כפויה מצדו.⁵⁸ חוסר הכרה זה נובע מכך שמדובר באוכלוסייה נבדלת, שחלקים ניכרים מכניה אינם מעורים בחברה הישראלית, ועל כן תוצאות מדיניות אי התערבות של בית-המשפט אינן מגיעות לאוזניו. גם כאשר בית-המשפט פועל לתיקון עוולות חברתיות בציבור החרדי, הוא עושה כן במשורה ובתהליך אטי ומתמשך. לנוכח היחסים הטעונים-ממילא בין הציבור החרדי ומערכת המשפט, מתקבל לעתים הרושם שהשופטים אינם ששים להגביר את המתח הקיים באמצעות התערבות יתר בנעשה במערכות החינוך של ציבור זה. גם דגל ה“אוטונומיה החינוכית” שמונה אל על על-ידי ראשי הציבור החרדי תורם את חלקו בפסיביות היחסית של התערבות בתי-המשפט לתיקון העוולות של האוכלוסיות המוחלשות בציבור זה.⁵⁹

במאמר מוסגר ראוי לציין בהקשר זה את שתי הרשויות האחרות – הרשות המבצעת והרשות המחוקקת – אשר גם להן נועד תפקיד במיגור האפליה. הן אינן ממלאות את תפקידן בעניין זה מסיבות שונות, פוליטיות בעיקרן, שלא כאן המקום לעמוד עליהן. גם ל“רשות הרביעית”, התקשורת, נודע בעניין זה מקום חשוב – אך גם כוחה מעוקר במידה רבה, לנוכח העובדה שמידת השפעתה על הציבור החרדי קטנה בהרבה מזו שיש לה על הציבור שאינו חרדי.

ה. סוף דבר: “אפליה שלא כהלכה”, לא כדת ולא כדין

עיון בסוגיית האפליה העדתית בחברה החרדית חושף כיסי אפליה משמעותיים וקשים ברבדים שונים של חברה זו. שמרנותה של חברה זו, ובעיקר דעות קדומות והכוונה מלמעלה, מביאות ליצירת מוסדות חינוך שקיימת בהן אפליה ברורה בין מזרחים לאשכנזים, ובין תתי-מגזרים של החברה החרדית (דוגמת חוזרים בתשובה) לתתי-מגזרים אחרים. אפליה זו מתחילה בגיל הרך, בתלמודי התורה ובגני הילדים, ונותנת את אותותיה לאורך כל חייו של אדם. בשל החשיבות שיש למוסד החינוכי בבחירת בן זוג בחברה החרדית, ילד שמופלה לרעה בגיל שלוש או ארבע ונמנעת ממנו הכניסה למוסד חינוכי מסוים רק בשל מוצאו העדתי, עשוי לעטות על מצחו בשל כך אות קלון שילווה אותו כל ימי חייו.

ניתן היה לחשוב על פתרונות יצירתיים לצמצום אפליה זו, שביסודם ניסיון להתאים לחברה החרדית דוקטרינות משפטיות וחברתיות קיימות כך שישקפו עקרונות של רב-תרבותיות וליברליזם בנוסח “רך”, שעשויים היו להתקבל על-ידי חברה זו. ברם, לאור שמרנותה של חברה זו, והסתייגותה מפני כל רעיון חדש שאינו תואם למסורת המקובלת,⁶⁰ קשה להניח שניסיון כזה יתקבל הלכה למעשה. לנוכח זאת, נראה שיש ללכת בכיוון אחר. היותם של מוסדות החינוך החרדיים נתונים לפיקוח המדינה, ברמה כזו או אחרת, ותקצובם על ידה, פותחים פתח לעשיית שימוש בכלים משפטיים על מנת לצמצם אפליה זו – הן באמצעות הצבת קריטריונים אחידים וברורים לקבלת תלמידים שתמנע אפלייתם לרעה רק בשל מוצאם, הן באמצעות פיקוח על חלוקת הכיתות בתוך בתי-הספר.

אכן, בורות וחוסר ידיעה בקרב האוכלוסייה החרדית באשר לתורת הזכויות, כמו גם רתיעה אידיאולוגית וחברתית מהיזקקות למערכת המשפט החילונית-אזרחית, מקשות מאוד על ניהול מאבק משפטי בקרב אוכלוסייה זו. חולשתה הכלכלית של החברה החרדית, לצד שמרנותה

וההיררכיה הפנימית שקיימת בה, מקשות גם הן על ייצוג זכויותיהם של בני אוכלוסייה זו בדרך ראויה. גם בתי-המשפט, שהיו אמורים להגן על זכויותיהן של אוכלוסיות מוחלשות בקרב חברה זו, אינם ממלאים תמיד את תפקידם, וכמוהן הרשויות המופקדות על אכיפת החוק. אל תוך ריק זה, התורם להנצחת הפערים העדתיים ולפגיעה בזכויות בהיקף נרחב, צריכים להישאב ארגוני זכויות-האדם העוסקים בהגנה על קבוצות מוחלשות. לשם כך עליהם להכשיר כוח-אדם מתאים שיפעל בתוככי האוכלוסייה החרדית, יעמיד את חבריה על זכויותיהם וישמש להם פה בבית-המשפט. השפה השונה שבה מדברים ארגוני זכויות-האדם, כמו גם לבושם ומראם השונה של החברים בהם, עשויים ליצור אצל החרדי רתיעה מסוימת מפני הפנייה אליהם. ראוי אפוא לחשוב על הרחבתם והיזוקם של ארגונים כגון "נוער כהלכה", שאנשיהם צמחו מתוך החברה החרדית ופועלים בתוכה, באופן שיבטיח כי גם פלח אוכלוסייה חשוב זה בחברה הישראלית לא יוותר מאחורי מסך האפליה, ותהיה לו נגישות ממשית למיצוי זכויותיו ולשמירה עליהן. אם כך ייעשה, תוכל מערכת המשפט לתרום משמעותית לקידום השינוי החברתי והעצמת האוכלוסיות המוחלשות בחברה החרדית, שכיום קולן כמעט ולא נשמע, לא מרצון אלא מאונס.

הערות

המאמר מבוסס על בג"ץ 1067/08 עמותת "נוער כהלכה" נ' משרד החינוך (טרם פורסם, ניתן ביום 6.8.2009) ולהלן – "בג"ץ עמנואל" או "פרשת עמנואל", שבו ייצג הכותב (ביחד עם עורך-דין ישעיהו אברהם) את העותרים.

- 1 עת"מ (י-ם) 572/06 ללום נ' מרכז החינוך העצמאי (לא פורסם, 2006).
- 2 במקרה זה ספגו העותר ובני משפחתו הטרדות ואימים בלתי פוסקים. החל בהטרדות טלפוניות, עבור בהזמנת נותני שירות לביתו ללא בקשתו, פריצה למחשבו ופרסום כתובתו ומספרי הטלפון האישיים שלו, וכלה בהדבקת פשקווילים (כתבי פלסטר) שבהם תמונתו כשלצדה כינויי גנאי, קללות ונאצות, בכל רחובות ירושלים.
- 3 החרדים איימו לקיים הפגנות ענק גם מול בניין האו"ם בניו יורק ובמקומות נוספים בעולם, והיה אף מי שהרחיק לכת והציע לפנות לבית-הדין הבינלאומי לזכויות-אדם.
- 4 למותר לציין ש"החברה החרדית" אינה שם פרטי, אלא שם של משפחה גדולה ורבת גוונים. בחלקים מסוימים שלה הבעיות שמוצגות במאמר זה חריפות עוד יותר, בשל עוצמת הרתיעה מ"כיבוס הכביסה המלוכלכת בחוץ" ולכידותה של הקהילה.
- 5 עכו"ם = "עובדי כוכבים ומזלות"; כינוי לגויים. כך, למשל, לפני מספר שנים נדרשתי למאבקן של כמה משפחות בשכונת הר-נוף בירושלים, שביקשו לעצור הקמת ישיבה בבניין המגורים שלהן. גם כאן הונפו עד מהרה איסור ה"מסירה" (ההלשנה), איסור הפנייה לערכאות של עכו"ם וחרב האיומים כלפי מי שיעז לפגוע ב"עולם התורה". האיומים עשו את שלהם, וכעבור כמה שבועות הודיעו לי הפונים כי למרות רצונם למנוע את המטרד הם אנוסים להתקפל ולסגת מתביעתם. על רקע אחת העתירות בעניין האפליה העדתית ב"בית יעקב" הופץ פשקוויל שתוכנו מדבר בעדו:
"הננו בזאת להביע את מחאתנו והודעויותנו מכך שפנו לרון בערכאות בענין קבלת תלמידות לבית יעקב, וכבר כתב מרן השולחן ערוך שכל הבא לידון בפניהם הרי זה רשע, וכאילו חרף וגידף והרים יד בתורת משה רבינו ע"ה... הננו מבהירים בזאת באופן חד משמעי שכנותינו היקרות לא יקבלו לחברתן בשום פנים ואופן כל בת שתתקבל ע"י כפיית בית-המשפט" וההדגשות כאן וככל מקום אחר הן שלי אלא אם נאמר אחרת – א' ה'.

פשקוויל דומה הופץ נגד יואב ללום, העותר בפרשת עמנואל, ודברים על פה באותו סגנון השמיע הרב עובדיה יוסף בדרשה שנשא בחודש יוני 2010, בעיצומה של פרשה זו.

- 6 על מאבק זה ראו באתר תנועת "הכל חינוך" שהובילה אותו (<http://goo.gl/vwhF7>). ראו גם בג"ץ 7426/08 טבקה נ' שרת החינוך, שהדיון בעניינו טרם נסתיים.
- 7 על אפליית הנשים המזרחיות בישראל, ראו למשל: הנרייט דהאן-כלב "מנוחשלות: עיוורון מיגדרי בתיאוריות פוליטיות ושקיפותן של נשים מזרחיות" סוציולוגיה ישראלית 4 (2002). כאשר לאפליית המזרחיות במערכת החינוך החרדית, בעבר נטען כי הרב יוסף שלום אלישיב, מנהיגה הרוחני של "יהדות התורה", קבע ששיעור התלמידות ממוצא מזרחי המתקבלות לסמינרים החרדיים יעמוד על 30% מכלל התלמידות לכל הפחות; אך בפועל, שיעור זה הפך למכסה המרבית עבור תלמידות ממוצא זה, גם כאשר מדובר בתלמידות מצטיינות. לעניין זה ראו עת"מ (י-ם) 241/06 האגודה לזכויות האזרח בישראל נ' משרד החינוך, תק-מח 2006(2) 2143 (להלן: "עניין האגודה לזכויות האזרח"); יובל וורגן "טענות בדבר אפליה עדתית בקבלת תלמידים למוסדות החינוך המוכר שאינו רשמי" מרכז המידע של הכנסת (28.2.10) (<http://goo.gl/6XyUH>).
- 8 על מקום הנשים בחברה החרדית ומעמדן החברתי בה נכתב רבות. ראו: קימי קפלן בסוד השיח החרדי 197-244, 317-320 (2007).
- 9 הדיון באפלייתם לרעה של חוזרים בתשובה בחברה החרדית טרם מוצה עד תומו, למרות שתופעת החזרה בתשובה בכללותה זכתה למחקר רב. עיקר תשומת-הלב מופנית בדרך כלל לנקודת מבטם של הנקלטים, החוזרים בתשובה, ופחות לנקודת מבטם של הקולטים, החברה הדתית ככלל והחרדית בפרט. למרות נשיאת דגל ההחזרה בתשובה ו"קירוב הרחוקים" ברמה, החברה החרדית המסורתית חשדנית מאד ביחסה אליהם. ילדי משפחות "מיוחסות" כמעט לעולם לא יתחתנו עם בן למשפחה של חוזרים בתשובה, אלא אם כן מדובר במועמד שקשה לשדכו למשפחה "רגילה". גם בעניין זה, מצבם של החוזרים בתשובה המזרחים קשה פי כמה משל אלה האשכנזים.
- 10 למען הסר ספק, יודגש כי מאמר זה עושה שימוש בבג"ץ עמנואל להדגמת הקשיים שבייצוג חרדים, ואינו מתיימר לעסוק בסוגיה הרחבה של האפליה במגזר החרדי ודרכי ההתמודדות עמה, שקובעת ברכה ומקום לעצמה.
- 11 בשל העובדה שדברים רבים נכתבו על החסמים שניצבים בהקשר המשפטי בפני אוכלוסיות מוחלשות באופן כללי, קיצרתי בעניין זה והתמקדתי בעיקר במאפיינים הרלוונטיים לחברה החרדית.
- 12 זאת, מבלי לכפות על החרדים תרבות שאינם חפצים בה. לעניין זה, וכן לחשיבותו של מהלך זה לשיכוך מתחים בחברה הישראלית, ראו: מנחם מאוטנר משפט ותרבות בישראל בפתח המאה ה-21 378-383, 400 (2008).
- 13 לעניין זה, ראו בהרחבה: יובל אלבשן זרים במשפט: נגישות לצדק בישראל 17, 65 (2005). כאשר מדובר בחרדים הניכור גדול הרבה יותר, ולו בשל העובדה שבכל מערכת המשפט אין ולו שופט חרדי אחד (עמדתי על כך בהרחבה בהרצאתי הנזכרת להלן בה"ש 16). ראו עוד: גד ברזילי "הגמוניה שיפוטית, קיטוביות מפלגתית ושינוי חברתי" פוליטיקה 2 (1998). ברזילי עמד על כך שבבית-המשפט העליון יש "תת-ייצוג לבני עדות המזרח, לנשים, לחרדים, וחוסר ייצוג לערבים אזרחי המדינה... הרכב זה משפיע על אי הנכונות או הרחף של השופטים להביא לשינויים חברתיים משמעותיים." אך הוא לא דק פורטא. במקרה של החרדים, ובשונה משאר הקבוצות שנזכרו אצל ברזילי, אין "תת-ייצוג" אלא היעדר ייצוג מוחלט. אפילו לערבים, שברזילי דיבר על "חוסר הייצוג" שלהם, כבר ניתן ייצוג בבית-המשפט העליון, ואילו לחרדים אין ייצוג בבית-המשפט – לא בבית-המשפט העליון ולא בכל בית-משפט חילוני אחר. למעשה, לא יכול להיות ייצוג כזה, בהיות המונח "חרדי" ו"שופט בית-משפט" תרתי דסתרי.
- 14 גם ללא שימוש בכיטויים נלזזים וקשים מעין אלה, נתפסים רוב השופטים בעיני הציבור החרדי כ"רשעים". כיטוי לכך ניתן, למשל, בדברי הרב עובדיה יוסף, שבסוגיות אחרות נחשב דווקא מן המתונים שבין חכמי ההלכה: ראו ק"פ (שלום י-ם) 107/99 הרב עובדיה יוסף נ' התנועה למען איכות השלטון

בישראל (לא פורסם, ניתן ביום 28.6.1999); בג"ץ 3087/99 התנועה למען איכות השלטון נ' היועמ"ש, פ"ד (נד) 414 (2000). דברי הרב, שהיוו את הרקע לעתירות, היו:

“אלה הקוראים לעצמם בית-משפט עליון – לא שווים. בבית-משפט תחתון צריך לשים אותם. הם, בשבילם ברא את כל הייסורים בעולם. כל מה שישראל סובלים רק בשביל הרשעים האלה. ריקים ופוזוזים. שפחה כי תירש גבירתה. מה הם יודעים? ילד שלנו בן שבע-שמונה יודע יותר טוב מהם ללמוד תורה. אלה שמו אותם בבית-משפט עליון. מי בחר בהם? מי עשה אותם שופטים? אלא שר המשפטים – צר ואויב, הוא אהב אותם והוא המליץ שצריכים לבוא אצל הנשיא והנשיא שם אותם שופטים. מה, עשו בחירות? מי אמר שהעם רוצה שופטים רשעים כאלה? כולם סוררים ומורים. אין להם לא דת ולא דין. כולם בועלי נדות. כולם מחללי שבת. אלה יהיו השופטים שלנו? עבדים משלו בנו”.

15 יש להבחין בין ניכור “אידיאולוגי” ו”חברתי” זה, לבין טענה רווחת בקרב אנשי ציבור דתיים שהורשעו בדין (כגון אריה דרעי, עופר חוגי, יאיר לוי ושלמה בניזרי) וחסידיהם, שהם נרדפים משיקולים “רתיים” או “עדתיים” – טענה שעל פניה נסתרת מנתוני ההרשעה בבתי המשפט כלפי אנשי ציבור אחרים.

16 בעניין זה חלה אמנם תמורה רבת בחברה החרדית. בשנים האחרונות, למרות הביטויים החריפים נגד מערכת המשפט, קיימת מגמה מקבילה של פנייה גוברת והולכת של חרדים לקבלת סעד מהמערכת המשפטית. יש לבחון מגמה זו על רקע כללי יותר של התערות החרדים בחברה הישראלית. על תופעה זו, מניעה והשלכותיה, עמדתי בהוצאתי “החרדים ומערכת המשפט – מסורת או תמורה?” שהתקיימה ביום 12.11.2007 במכון ון ליר בירושלים, ושאת תוכנה אני מקווה לפרסם בקרוב.

17 עד התקופה האחרונה ניתן היה למנות על אצבעות יד אחת את מספר הפרקליטים החרדיים – גברים ונשים – או מקרב בני העדה האתיופית. פתיחת מסגרות מיוחדות לבני אוכלוסיות מוחלשות אלה והשתלבותם בלימודי המשפטים עשויות לחולל תמורה חיובית בייצוגם בחברה הישראלית.

18 המציאות מלמדת כי ארגוני הסיוע המשפטי למיניהם, שעשויים לכאורה למלא חסר זה, ממעטים לטפל בתיקים של בני האוכלוסייה החרדית, ושיעורם מבין כלל התיקים המטופלים על ידם קטן בהרבה משיעורם היחסי של החרדים באוכלוסייה.

19 אפילו בתחומי העיר בני-ברק, שהיא אחד מריכוזי האוכלוסייה החרדיים הגדולים ביותר בארץ, פעילים רק עשרות בודדות ביותר של עורכי-דין, שאמורים לשרת אוכלוסייה המונה כ-150,000 תושבים. רובה של אוכלוסייה מוחלשת זו אינו נזקק לשירותי עורכי-הדין הרבים שנמצאים בערים הסמוכות.

20 סיטואציה אחרונה זו מעלה גם שאלות הלכתיות צרופות של איסור “ייחוד”. ראו, למשל: ח”א נאה ספר שער היחוד (2008). לצד הפן ההלכתי, יש למפגש בין-מגדרי זה גם פן תרבותי, שאינו אופייני כמובן רק לחברה החרדית ורק למקצוע עריכת-הדין, אלא גם למקצועות טיפוליים כגון רפואה ועבודה סוציאלית. ראו, למשל: רחל אריאלי “מפגש עם השונה – אתגר בעבודה טיפולית עם אוכלוסייה חרדית” עין טובה 388-404 (נחם אילן עורך, 2009); והשוו: מאסס מילי ועליאן אלקרינאי “כשגבר פוגש אשה גם השטן נוכח – על מפגשים מקצועיים בחברה הברואית” חברה ורווחה יד 181 (1994).

21 חוק חופש המידע, התשנ”ח-1998, ס”ח 226. למותר לציין שהחוק לא יצר את הזכות אלא רק עיגן זכות קיימת. ראו, למשל: בג”ץ 337/66 עזבון קלמן פיטל נ’ ועדת השומה שלידי עיריית חולון, פ”ד כא(1) 69 (1967).

22 טענה שאף מנומקת לעתים בשיקולים מעין-תורניים, דוגמת מאמר חכמים שלפיו “אין הברכה שורה אלא בדבר הסמוי מן העין”.

23 דוגמה לכך יכול לשמש בג”ץ עמנואל, שבו גם לאחר שבית-המשפט חייב את מרכז החינוך העצמאי והרשות המקומית למסור לידו את נתוני התלמידות, הם מסרו לו נתונים חלקיים בלבד.

24 פורמלית, ניתן כמובן לפנות לגורמי ממשל, דוגמת משרד החינוך ורשם העמותות; אך למעשה, המידע שמגיע מהם הוא חלקי ביותר.

25 בעניין זה יש מקום להבחין כמובן בין פרקליט שאינו שומר מצוות או כזה שאינו נמנה עם הציבור החרדי לבין פרקליט שהוא חבר בקהילה החרדית. לפרקליט החרדי (ובשנים האחרונות מספרם של אלה הולך

- וגדל, בעקבות ההשתלבות הגוברת והולכת של החרדים בשוק התעסוקה) יש היכרות גדולה בהרבה עם הציבור החרדי ועם מנהיגיו, והוא זוכה לאמון מוגבר מצדם. אולם, בד בבד, היכרות זו עשויה לעמוד לו לרועץ, בהיותו כפוף לקודים של החברה החרדית ומחויב לקבל את תכתיביה (כגון איסור הפנייה היוזמה לערכאות משפט אזרחיות-חילוניות, או השימוש בטענות משפטיות מסוימות), שאינם תמיד עולים בקנה אחד עם טובת לקוחותיו. דבר זה בא לידי ביטוי באופן בולט בפרשת עמנואל, שבה המשיבים החרדים יוצגו בהליך ביזיון בית-המשפט בידי עורכי-דין מהמגזר החרדי.
- 26 זאת בנוסף על הזרות שקיימת בין אוכלוסיות מוחלשות בכלל לבין מערכת המשפט. ראו אלבשן, לעיל ה"ש 13, בעמ' 21.
- 27 ניתן לעשות זאת, למשל, באמצעות הרצאות בהשתלמות שופטים, או סיורי שופטים במוסדות החברה החרדית, שבהם ייפגשו באורח בלתי אמצעי עם בניה ובנותיה. הפיתרון ה"קל" יותר, של מינוי שופטים מקרב הציבור החרדי, כמעט ואינו ישים במציאות – ראו לעיל ה"ש 13.
- 28 כך, למשל, בית-המשפט נוטה שלא להבין בקלות את אורחות הצניעות המחמירות שנוהגות בחלק מהציבור החרדי. ובעניין אחר לחלוטין: בית-המשפט אינו מבין מה הקשר בין דיני כשרות האוכל לבין פעולות שעושה בעל בית האוכל או היצרן, מחוץ למקום הכנת האוכל וללא זיקה אליו (כמו חילול שבת). בהלכה, דין זה של "נאמנות" (מונח הלכתי שלפיו ניתן לסמוך הלכתית על מכין המזון רק אם הוא עומד בקריטריונים הלכתיים מסוימים באופן שבו הוא מנהל את חייו) עומד בבסיס דיני כשרות האוכל, אך בית-המשפט אינו מוכן לקבל זאת. ראו, למשל, בג"ץ 8735/06 פנינה קומפורטי נ' מועצת הרבנות הראשית לישראל (טרם פורסם, ניתן ביום 29.6.2009).
- 29 ביטוי חיצוני בולט לכך ניתן במודעות המתפרסמות דרך קבע בעמודים הראשונים של העיתונות החרדית ומבשרות על ארוסייהם של בני המגזר. כמעט תמיד, לצד שמות המאורסים יופיעו לא רק מקומות מגוריהם אלא גם מקום הלימודים שבו התחנכו לאחרונה. נורמה זו משפיעה לא רק על "ערכם" של המשודכים, אלא גם על השם שיצא לאחיהם ואחיותיהם ה"עומדים בתור" כדי להתחתן.
- 30 על עורך-הדין הקהילתי כ"מתורגמן" של תרבויות, ראו אלבשן, לעיל ה"ש 13, עמ' 22.
- 31 סוגיה זו, של "תורת זכויות-האדם" בהלכה ובמשפט העברי היא רחבה מני ים. לפי שעה, ראו: Aviad (2007) *Encyclopedia Judaica*, 17, Hacothen, Human Rights, 309; אביעד הכהן "חירות הביטוי, סובלנות ופולורליזם במשפט העברי" מנחה למנחם: קובץ מאמרים לכבוד הרב מנחם הכהן 45 (חנה עמית, חיים באר ואביעד הכהן עורכים, 2007).
- 32 ארגון "נוער כהלכה", שהגיש את העתירה בעניין עמנואל, הוא חריג בנוף החרדי, וזוכה לביקורת קשה בחלקים גדולים שלו.
- 33 כך, למשל, ניתן לספור על אצבעות יד אחת את מספר המקרים שבהם טיפלה האגודה לזכויות האזרח, אחד הגופים הוותיקים ביותר בשטח ארגוני הזכויות, באנשים בני המגזר החרדי. חריג לכך הוא עניין האגודה לזכויות האזרח, לעיל ה"ש 7, שבו עתרה האגודה נגד האפליה העדתית במוסדות "בית יעקב".
- 34 ראו עניין האגודה לזכויות האזרח, לעיל ה"ש 7. בעתירה זו נדונה שאלת חוקתיותה של מדיניות מפלה בסמינרים יוקרתיים לבנות חרדיות בירושלים, שהוצב בהן "נומרוס קלאוזוס" של לא יותר מ-30% מבנות מזרחיות ככל סמינר. בית-המשפט שלל מדיניות זו מכל וכל. ראו דברי השופטת צור שם בעמ' 2144:
- "לטענתה [של העותרת], שהתקבלה בבית-המשפט – א' ה', בשל המחיר החברתי הקשה מנשוא שחשיפה פומבית עלולה לגרום למתלוננים, כמעט כל הגורמים שהעבירו לה מידע בנושא זה, ביקשו להישאר בעילום שם. על רקע זה ואחר וקיימת רתיעה עמוקה בציבור החרדי מפנייה לגורמים חיצוניים, הוגשה העתירה בשם העותרת".
- 35 בעניין זה יש כמובן מקום לבחון האם ערכי הנזק-תועלת יימדדו רק במשקפי הלקוח הספציפי, או שמא במשקפיים הרחבים יותר של האינטרס הציבורי. לעתים נפגע האינטרס של היחיד שפונה לבית-המשפט (למשל עקב הדרתו מהקהילה בשל היותו "מוסר" ו"משתף פעולה" עם רשויות החוק החילונית), אך

התוצאה מיטיבה עם האינטרס הכללי של בני הקהילה החרדית (כגון התוצאה של הפסקת אפליה בקבלה למוסד חינוך). סוגיה זו מעלה גם שאלות כלליות יותר, בדבר מידת ההצדקה שיש לחברת הרוב להתערב באוטונומיה של חברת המיעוט בניגוד לרצונה, גם אם הרב נעשה – לפחות בעיני המתערב – לטובת המיעוט.

36 המקרים הבודדים שבהם נעשתה פנייה כזו מייצגים את החריג בחברה החרדית, ולא את הכלל. כך, למשל, עת”מ (י-ם) 1320/03 אלקסלסי נ’ עיריית ביתר עילית, תק-מח 2004(2) 6351 (2004) התאפשר במידה רבה בשל הרכבה החריג של האוכלוסייה בביתר עילית, שחלק גדול בה הינם חוזרים בתשובה מזרחים, על רקע החברה החרדית. גם העובדה שהעותר היה בן חסידות חב”ד, שמהווה ”נטע זר“ בקרב חלקים רבים של החברה החרדית, תרמה מן הסתם להסכמת ההורים לייצוגם בידי ארגון זכויות.

37 באופן תיאורטי, המצב היה אמור להיות דומה בכל חברה שמונחית על-ידי ההלכה, גם אם אינה חרדית; אולם בקרב הציבור הדתי-לאומי (למעט האגף החרד”לי שבו, שמתקרב לחרדים בהרכבה מובנים) נמצאו היתרים לפנות לערכאות שאינן פוסקות לפי דין-תורה. ראו, למשל: מנחם אלון המשפט העברי 13-35 (1978); הרב יעקב אריאל ”המשפט במדינת ישראל ואיסור ערכאות“ תחומין א 319 (תש”ם); מרדכי אלון ”האמנם ערכאות של גויים?“ תחומין ב 527 (תשמ”א); יעקב בזק ”בתי המשפט בישראל“ תחומין ב 523 (תשמ”א).

38 הרתעה זו מושגת הן באמצעות הפצה שגרתית של דברי הלכה והן באמצעים פופולריים יותר, כגון מאמרים שונים באמצעי התקשורת החרדיים, הכתובים והאלקטרוניים, וכן שיעורים ודרשות של רבנים. היא זוכה לעדנה קבועה מדי שנה בהתקרב מועד הקריאה בתורה בפרשת ”משפטים“ (בסמוך לפורים), הפותחת במילים ”ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם“ (שמות כא א), פסוק אשר עליו דרשו חכמים: ”לפניהם – ולא לפני ערכאות של עכו”ם“.

39 יש לבחון מערכת זו של לחצים גם על רקע רחב יותר של לחצים ואיומים, חרפות וביזויים שמופנים כלפי כל מי שמעז לחרוג מהקו החרדי ה”רשמי“. דוגמה לכך ניתנה בעת האחרונה כאשר ח”כ הרב חיים אמסלם מתנועת ש”ס יצא נגד אנשי מפלגתו, וקרא לחרדים לצאת לעבודה ולהקל בקבלת גרים. בתוך ימים מספר, ”הוסר“ ממנו תואר הרבנות, מודעות גנאי בגנותו נתלו בחוצות הערים, ועיתון המפלגה ”יום ליום“ הקדיש לו מוסף שלם, רווי השמצות, כשבאחד ממאמריו הוא מכונה ”אותו איש“, הכינוי השמור בחברה החרדית לישו הנוצרי, ו”עמלק“, שם השמור במסורת היהודית לגרועים שבשונאי ישראל. ראו: קובי נחשוני ש”ס נגד אמסלם: אומלל, בן בליעל, פועל כעמלק“ Ynet חדשות 25.11.2010 <http://goo.gl/yeXq8>.

40 ראו, למשל, את מאבקן האמיץ של הגננות והסייעות במערכת החינוך של ”אגודת-ישראל“: ע”ב (אזורי ת”א) 5646/03 בوسی נ’ הנהלת רשת גני אגודת-ישראל (טרם פורסם, ניתן ביום 26.2.2009).

41 ראו, למשל: ע”א 197/89 הסתדרות ”אגודת-ישראל“ בארץ ישראל נ’ שורץ, פ”ד מה(3) 320 (1991); ע”א 5058/90 הסתדרות ”אגודת-ישראל“ נ’ שורץ, פ”ד מו(5) 608 (1992).

42 ראו: יורם רבין ”זכות הגישה לערכאות“ כזכות חוקתית (1998); אלבזן, לעיל ה”ש 13, בעמ’ 35.

43 ראו: סעיף 30 לחוק החוזים (חלק כללי), תשל”ג-1973, ס”ח 118; סעיף 5 לחוק החוזים האחידים, תשמ”ג-1982, ס”ח 8; ע”א 350/54 אילני נ’ הסוכנות היהודית, פ”ד י 1693 (1956); ע”א 3833/93 לויץ נ’ לויץ, פ”ד מח(2) 862 (1994).

44 ראו, למשל, בג”ץ 816/98 אמינון נ’ אלטלף, פ”ד נב(2) 769 (1998).

45 כגון אנשים שלא היו מוכנים להיות שותפים פורמליים להליך, אך נאותו לתת תצהירים במסגרתו או להתראיין באמצעי התקשורת בזכות המאבק.

46 כך, למשל, מרבים דוברי הציבור החרדי לנופף ב”נתונים“ שלפיהם במגזר זה מספר מקרי הפשיעה בכלל, או התקיפות המיניות ומקרי האלימות במשפחה בפרט, קטן ביותר. המציאות, כמוכן, שונה לחלוטין, ומרכזי הסיוע לנפגעי אלימות במשפחה או לנפגעי תקיפות מיניות מדווחים על עלייה גוברת

- והולכת בשכיחות התופעה גם במגזר החרדי. האיום החברתי שמרחף כחרב מונפת מעל ראשי הפונים למרכזים אלו, לצד גורמי הבושה והרצון להימנע מ"כיבוס הכביסה המלוכלכת בחוץ" (נימוקים שכיחים בסוג כזה של עבירות, גם במגזרים אחרים), מביאים להטיית הנתונים.
- 47 לתופעה זו יש חריג בולט אחד: במקרה שבו בן או בת הזוג האשכנזים הם בעלי מוגבלות (כגון מום בריאותי או נפשי), מחתנים אותם הוריהם, כ"ברירת מחדל", עם בת או בן זוג מזרחים.
- 48 מצב זה ידוע בתחומי משפט אחרים. ראו: Marc Galanter, *Why the "Haves" Come Out Ahead: Speculations on the Limits of Legal Change*, 9 LAW & SOC'Y. REV. 95 (1974).
- 49 בבג"ץ עמנואל בא מצב דברים זה לביטוי אבסורדי. הדעת הייתה נותנת שמנהיגי תנועת ש"ס, שקמה על רקע האפליה העדתית ותחושות הקיפוח של המזרחים, תעמוד בראש המאבק לתיקון האפליה הנוראה. אך לא כך היה במציאות. מנהיגי התנועה נמנעו מלצאת נגד האפליה ומילאו פיהם מים. יש להניח כי לשתיקה רועמת זו הביאו חוסר רצונם להתעמת עם גדולי התורה של "אגודת-ישראל", המנווטים את דרכו של "החינוך העצמאי", ולא פחות מכך העובדה שרוב ההנהגה הבכירה של ש"ס שולחת את ילדיה למוסדות החינוך של "בית יעקב".
- 50 ראו אלבשן, לעיל ה"ש 13, בעמ' 23.
- 51 למשל: חקיקה שתתנה את התקצוב למוסד חינוך חרדי בקליטת אוכלוסיות מוחלשות למסגרות הרגילות כך שלא תתאפשר אפלייתן לרעה (על-ידי יצירת גטאות עבור בני אוכלוסיות מוחלשות, בעיקר מזרחים, בבתי-ספר מיוחדים או בכיתות נפרדות) כפי שהיה בעמנואל. דוגמה נוספת לחקיקה מונעת אפליה היא התקנת תקנות שיחייבו כל בית-ספר חרדי לפרסם מראש ובצורה גלויה את הקריטריונים לקבלת תלמידים, דבר שכיום הוא בגדר חלום באספמיה. הסתרת מידע בסיסי מונעת ממי שהופלה לרעה להיאבק על זכויותיו, באין בידו בסיס עובדתי הולם להוכחת אפלייתו לרעה בשל מוצאו העדתי.
- 52 דבר זה בא לביטוי בולט בישיבת ועדת החינוך והתרבות של הכנסת, שדנה ב"חוק גפני", שנועד להיטיב עם מוסדות רשת החינוך העצמאי ולהפלותם לטובה בתקצוב על פני מאות מוסדות חינוך חרדיים אחרים שאינם מאוגדים במסגרתו. ראו פרוטוקול הוועדה מיום 27.7.2009.
- 53 זו מוצדקת לעתים בנימוקים של "שמירה על אוטונומיה חינוכית", אך למעשה היא מהווה כלי פיקוח פוליטי של האליטה הממסדית בחברה החרדית על הנתונים למרותה.
- 54 עדות לכך ניתן למצוא בפרוטוקולים של ועדות הכנסת, שדנות מעת לעת בסוגיות של אפליה וקיפוח בחברה החרדית. ראו, למשל: ישיבת משותפת של ועדת החינוך והתרבות עם הוועדה לביקורת המדינה מיום 2.3.2010.
- 55 טענה זו טעונה כמובן ביסוס עובדתי רחב היקף, שהמסגרת הנוכחית לא תוכל להכילו. אך לשם התרשמות ראשונית, די לבחון את מספר העתירות או תביעות שהתקבלו בנושאים אחרים מתוך אלה שהוגשו. מתוך כלל העתירות שהוגשו, לעומת עתירות או תביעות שהתקבלו בנושאים אחרים מתוך אלה שהוגשו. כמובן, כל מקרה צריך להיבדק לפי נסיבותיו הספציפיות ולפי חוק טיעוניו; אך התמונה הכללית שמצטיירת היא של פסיביות בולטת מצד בית-המשפט בהתערבות בנעשה במוסדות החינוך. חריגים בולטים בהקשר זה הם התערבות בג"ץ בעניין עמנואל, ושני פסקי-הדין בעניין חיוב "לימודי הליבה" (בג"ץ 10296/02 ארגון המורים בבתי-הספר העל-יסודיים, בסמינרים ובמכללות נ' שרת החינוך, התרבות והספורט, פ"ד נטן(3) 224 (2004); בג"ץ 4805/07 המרכז לפלורליזם יהודי נ' משרד החינוך (טרם פורסם, ניתן ביום 27.7.2008)). אכן, גם כאן, כבמקרים אחרים, הלכה המשפטית בנושא לימודי הליבה לא היה כל ביטוי במציאות. זמן קצר לפני מתן פסק-הדין, ומתוך ראיית פני הנולד, העבירו הסיעות החרדיות בכנסת "חוק עוקף בג"ץ", שהבטיח את העברת התקציבים למוסדות החרדיים למרות אי קיום תוכנית הליבה, ובכך רוקנו מתוכן את פסק הדין, הלכה למעשה. חוק זה עומד כיום לביקורת שיפוטית בבג"ץ 3752/10 רובינשטיין נ' הכנסת (עדיין נידון בבית-המשפט).

- 56 זאת בנוסף לשאלת היסוד בדבר מידת השפעתם של בתי-המשפט ככלי מרכזי להשגת שינוי חברתי. ראו, למשל: רות גביון "התקווה החלולה: האם בתי המשפט יכולים להביא לשינוי חברתי? ביקורת על המהדורה השנייה (2008) של ספרו של ג'רלד רוזנברג" מעשי משפט ב 15 (2009), ובמקורות הרבים שנוכרו שם.
- 57 עמדתי על כך בהרצאתי בכנס על "החרדים החדשים" במכון ון ליר בירושלים, בחודש ינואר 2007. כותרת ההרצאה הייתה "בין בג"ץ לבד"ץ: יחסו של הציבור החרדי לבית-המשפט העליון", והיא עתידה להתפרסם במקום אחר.
- 58 מלכתחילה, רצוי היה כמובן שמנגנוני הביקורת יהיו חלק מהחברה החרדית עצמה, ולא יהוו ביקורת כפויה מבחוץ באמצעות בית-המשפט. אולם מבנה החברה החרדית אינו מאפשר כמעט מנגנוני ביקורת משמעותיים בתחום החינוך, שכפוף כולו לסמכויות רבניות. התפתחותה של התקשורת החרדית בשנים האחרונות, עליית עיתונות עצמאית (ולו למחצה, לשליש ולרביע) שאינה כפופה עוד למנגנון המפלגתי הישן (בשונה מ"המודיע" ו"יתד נאמן" הוותיקים) ובעיקר פתיחתם של אתרי אינטרנט חרדיים (דוגמת "בחדרי חרדים"), הביאו לשיפור ניכר בתחום זה. כך עלו וצפו סוגיות שבעבר טואטאו מתחת לשטיח, דוגמת תופעת הנשירה בהיקף גדול של ה"שבאבניקים" ממערכת החינוך החרדית, תופעות של אלימות ועבריינות בקרב חברה זו, וכיוצא באלו.
- 59 טענה זו מצריכה כמובן מחקר אמפירי מקיף, שאין כאן מקומו.
- 60 דחייה זו קיבלה ביטוי בניסוחו החרیف של ר' משה סופר, החת"ם סופר, הנחשב לאבי החרדיות השמרנית: "חדש אסור מן התורה".

תמר שיפוני, כלוב, תמונה ממיצב, מדיום: מוטות עץ, חוט טבעי, מנורה, מנוע.
הוצג במסגרת האירוע "האוכל נגמר בשמונה", ב"מעמותה - המרכז לאמנות ומדיה על שם דניאלה פסל,
עין כרם", ספטמבר 2010.